

A V H A N D L I N G A R

FREDRIK HENRIK AF CHAPMAN

AV

L. STACKELL.

Bland flottans män från Gustaf III:s dagar är det särskilt en, nämligen Fr. H. af Chapman, som i alla tider kommer att nämnas med den största aktning och beundran icke blott inom vårt land utan över hela världen.

Det är icke direkt genom krigiska bedrifter, varigenom af Chapman vunnit sin ryktbarhet, utan genom den utomordentliga insats han i allmänhet gjort för skeppsbyggeriets framåtskridande. Visserligen kom detta hans arbete i första hand de svenska flottorna till del och kunde väl motivera hans berömmelse inom Sverige, då det indirekt var hans verk, som gjorde att kriget mot Ryssland 1788—90 fick ett relativt gynnsamt slut. Utan af Chapmans flottor under 1800-talets första stormiga år hade säkerligen även större olyckor övergått vårt land än de, som inträffade. Men vad som fört af Chapmans namn ut i världen är icke vad han gjort för svenska flottan, utan det vittgående inflytande, som hans vetenskapliga arbete haft på skeppsbyggarkonstens utveckling.

Fredrik Henrik af Chapman, vår store

skeppsbyggare, var, oaktat sin utländska härstamning, svensk, trots alla engelska försök att göra honom till britt. Att han är berömd och välkänd i England framgår bland annat därav, att så sent som i november 1923¹ försökte man göra honom till engelsman. »Svensk var han, om någon är det genom en lång levnads utröttliga verksamhet för Sverige», säger Frans Mikael Franzén² i sitt äreminne över af Chapman. Han var det också genom sin födelse och uppfostran, ehuru föräldrarna voro inflyttade engelsmän. Endast tre år efter Karl XII:s död föddes af Chapman, den 9 september 1721 i Göteborg, som på den tiden ännu icke hunnit tillägna sig den engelska fernissa, som senare skulle sätta sin prägel på samhället.

Fadern, Thomas Chapman³, född år 1683 i staden Stockton och son till en farmare i Yorkshire, var ursprungligen engelsk sjöofficer och hade med utmärkelse deltagit i åtskilliga sjöslag, bland

¹ Se »The Shipbuilding and Shipping Record» 15 november 1923.

² Sv. Akad. Handlingar 1796.

³ Chapmans självbiografi K. B.

annat under amiral Rook mot spanjorerna vid Vigo 1702, Gibraltar 1704, vid Port Mahon på Minorca 1708. Karl XII:s rykte lockade honom till Stralsund år 1714; han anställdes år 1715 av konungen i svensk örlogstjänst och kom till Göteborg samma år, där han år 1716 utnämndes till Holmmajor vid Kungl. Maj:ts flottas Göteborgs-eskader. Omkring år 1740 var han utsatt för en olyckshändelse på Stockholms ström⁴. Chapman befann sig ombord på ett engelskt skepp sittande i kajutan med befälhavaren vid en bål punsch. För att fira konung Adolf Fredriks eller hans gemåls ankomst till Sverige saluterade och flaggade alla skeppen i hamnen, men olyckligtvis uppkom eld i krutdurken och skeppet sprang i luften. Chapman kom först till medvetande i vattnet och blev räddad. Han levde sedan länge i Göteborg och pensionerades år 1754.

Även Thomas Chapman ansåg sig såsom svensk och en av Karl XII:s män samt tillbringade återstoden av sitt liv i Sverige, där han avled år 1770. Hustrun Susan Colson, född i London år 1691, var dotter till en känd engelsk skeppsbyggare därstädes och kom över till Sverige år 1717, där hon förblev till sin död år 1771.

Om någon genom tradition och arv var predestinerad till skeppsbyggare så var det väl Chapman. Född på ett örlogsvarv i en stor sjöstad och dotterson till en skeppsbyggare, fadern sjöofficer och deltagare i många sjökampanjer.

Under den unge gossens uppväxttid voro sjökrig och kaperier alldagliga hän-

delser och märkligt vore om icke Fredrik Henrik hade fullt klart för sig, att det var Sveriges flotta, som, i förening med den engelska, räddat landet från ryssarna efter Karl XII:s död. Vem vet vad den unge Fredrik Henrik kan hava funnit på Nya Varvet i vindar och bodar, när han som gosse sprang omkring därstädes. Ett halvsekel tidigare hade nämligen den skicklige, engelske skeppsbyggaren Francis Sheldon här varit verksam, kanske före Chapman, vårt lands mest talangfulle skeppskonstruktör. Vem vet om icke några av Sheldons modeller eller ritningar fallit i gossens händer och väckt hans intresse för skeppsbyggnadskonsten. Ödet, som stundom fogar de egendomligaste förhållanden, skulle likväl lägga det så, att en sonson till denne blev Chapmans bittraste motståndare och medtävlare, när det längre fram gällde att skapa en ny svensk flotta. —

Chapmans levnad kan uppdelas i fyra perioder:

Uppväxtåren och utbildningstiden till år 1757,

Skärgårdsflottans skapande, en period på cirka 19 år till år 1776,

Örlogsflottans skapande, en period av cirka 17 år till år 1793,

Hans ålderdom och död år 1808.

Redan som tioåring synes Fredrik Henrik hava intresserat sig för skeppsbyggeriet, ty då den flamländske skeppsbyggmästaren Pieter Wiederbiner år 1731 besökte Göteborg, fick gossen av honom en ritning till den beryktade snabbsegelaren, Göteborgskaparen, fregatten Neptu-

⁴ Sv. A. H. 1796, sid. 309.

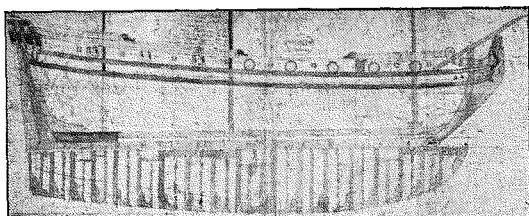

FIG. 1. FREGATTEN NEPTUNUS. RITAD AV CHAPMAN VID 10 ÅRS ÅLDER I GÖTEBORG.

nus,⁵ ett fartyg som var känt för att kunna göra ända upp till 16 knop. Efter ritningen uppgjorde 10-åringen ett s. k. »besteck», fig. 1, som nu pryder väggen till chefens för ingenjördepartementet rum i Karlskrona. Femton år gammal går den unge mannen till sjöss för att pröva på sjömannens ojämna kamp mot elementen. Kanske mognar då hos honom tanken på att inviga sitt liv åt förbättrandet av de klumpiga och ofullkomliga farkoster, som då plöjde havet. Återkommen till Göteborg tager han anställning som timmerman på kronans varv därstädes och senare på ett enskilt varv i Stockholm. Längre fram tycks han hava återvänt till sin hemstad, ty vid 19 års ålder bygger han sitt första fartyg, en spaniefarare, på gamla Ödesö vid Göta älv. Kort därefter finna vi honom såsom timmerman på ett varv i London, där han stannar i tvenne år. Återkommen till Göteborg anställdes han vid Ostindiska kompaniet för att reparera deras skepp. Kort därefter ingick han kompaniskap med handelsmannen Peter Samuel Bagge och satte upp eget skeppsvarv bredvid Kronovarvet därstädes. Sam-

tidigt läste han matematik och gjorde experiment tillsammans med en studerande Rämcke, som även utbildade sig för skeppsbyggeriet. På Chapmans varv byggdes nu några smärre skepp, men huvudsakligen hade han ostindiefararnas reparationer på entreprenad. Affärerna gingo bra och Chapman hade kanske kunnat göra sig en förmögenhet, men en inneboende håg och lust för ytterligare utbildning i skeppsbyggnadskonsten förmodade honom att lämna varvsrörelsen och sälja sin andel. Han insåg att utan en grundlig matematikkunskap kunde ingen verklig färdighet vinnas i skeppsbyggnadskonsten. I Göteborg fanns emellertid icke någon lämplig lärare i matematik, ej heller i Lund. I Stockholm däremot lyckades han, att under tvenne år få studera för den lärde baron Palmqvist. År 1737 hade en längre fram mycket känd matematiker i England, professor Thomas Simpson, offentliggjort sin märkliga upptäckt rörande vissa metoder för beräkning av kroppar. Denna beräkningsmetod, vilken för övrigt fortfarande gäller, kallas ännu i dag Simpsons regel. Simpson blev år 1743 ledamot av svenska akademien och det är icke otroligt att detta givit uppslag till att Chapman reste över till London för att uppsöka honom. Efter ett års studier hos Simpson skaffade sig Chapman tillstånd att besöka de stora engelska kronovarven i Woolwich, Chatham och Deptford för att lära sig engelsmännens sätt att bygga fartyg och skaffa sig deras skeppsrutningar. Samma dag han skulle återvända till London för att bevista en mr. Kings föreläsningar i experimentalfysik, blev Chapman tillika med tvenne engelska skeppsbygg-

⁵ Chapmans inflytande på fartygskonstruktionens utveckling av H. Hammar, Göteborg 1921.

mästare bland hans bekanta samt hans värd i Woolwich, vilken var inskriven i därvarande varvskontor, på engelska regeringens order häktade och förda till London. Samtidigt togs Chapmans papper och ritningar i beslag av det engelska amiralitetskollegiet. Man misstänkte honom för att vilja värva kronans timmermän till fransk tjänst.⁶

Under den månad arresteringen varade, förrättades åtskilliga förhör för identifiering och dylikt, bl. a. inför understatssekreteraren för nordiska departementet mr. Wallis. Man frågade bl. a. huru länge hans föräldrar vistats i Sverige, vilka hans bekantskaper voro i England samt var han hämtade sina penningar. Understatssekreteraren lät även göra förfrågningar om Chapman hos hans engelska vänner och bekanta, men alla gävo ett gott och hedrande vittnesbörd om hans uppförande. Den svenske handlanden Lindegren, hos vilken han hämtade sina penningar, förklarade däremot att han icke kände honom. Även ville statssekreteraren behålla hans papper och skeppritningar, men sedan Chapman förklarat att han säkert kunde skaffa andra, återlämnades alla papper och ritningar utom ett engelskt tackelreglemente. Från legationens sida gjordes emellertid intet för att hjälpa den häktade landsmannen, men efter frikännandet erbjöd sig legationssekreteraren Weijnant att söka åter-skaffa de beslagtagna papperen, varvid Chapman svarade: »jag bad honom ej befatta sig därmed, emedan jag själv ville reda ut saken». Under häktningstiden logerades fången ganska väl, och

åtnjöt som statsfånge en halv guinea per dag och fick i sällskap promenera, besöka teatern o. dyl. Efter frigivandet studerade Chapman under tvenne månader experimentalfysik för ovannämnde mr King och lärde sig samtidigt att gräva i koppar. För att ytterligare utbildta sig avreste han till Holland, besökte dess skeppsvarv och fortsatte sedan till Paris, där han genom svenska ambassadörens, baron Ulric Sheffer, be-medling fick tillstånd att i Brest följa byggandet av ett 60-kan. skepp. Härunder gjorde Chapman bekantskap med M. Gilbert Hogesart då Intendent de Marine i Brest. Säkerligen bidrog vistelsen i Frankrike under samvaro med de konstnärliga och bildade skeppsbyggarna därstädes att hos Chapman utveckla den rent konstnärliga sidan av hans yrke. Detta inflytande framträder tydligt i Chapmans hela skeppsarkitektur såväl beträffande former och linjer som rent estetisk utsmyckning.

Efter 1¹/₂ års vistelse i Brest återkom Chapman till Paris för att se sig om, men fick kort därpå resällskap till Holland med legationssekreterare Eckerman.

Denne meddelade sedermera, att anledningen varför han påskyndat resan var att hindra fransmännen från att anställa Chapman i Brest. Några veckor senare finna vi honom åter i London, där han numera synes gjort förnäma bekantskaper och tydligen icke längre var en okänd person. Bland sina vänner nämner han själv förste sjölorden, earlen av Winchester, amiralerna Boscaven, Moysten och Knowles. Hos earlen av Winchester vistades han ofta och denne gjorde sig all möda att hålla honom kvar i Eng-

⁶ Se Minne af F. H. Chapman av N. Hallström, Carlskrona 1817 K. B.

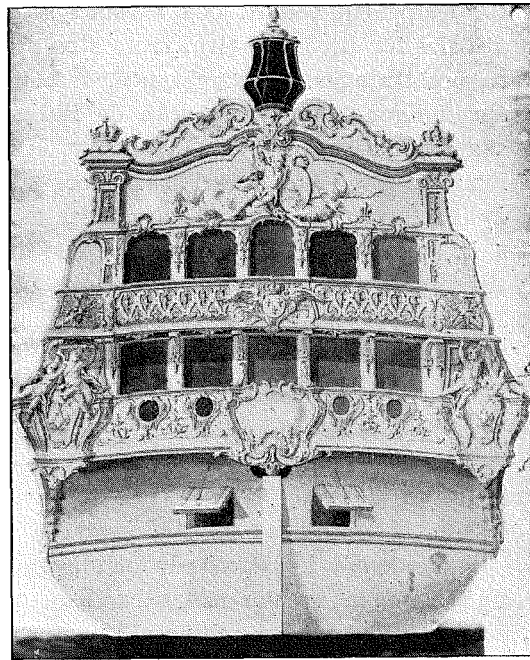
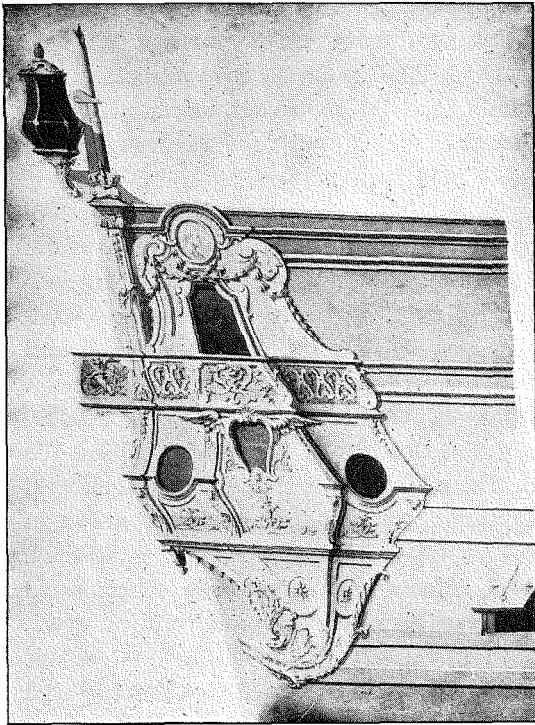

FIG. 2, 3. AKTERSTÄVAR TILL FRANSKA LINJESKEPP. RITADE AV CHAPMAN I BREST 1756.

land. Därom säger Chapman: »han bjöd så goda villkor, att hade han ej just i detsamma genom en kabal blivit entledigad från sin post, så hade jag verkligen stannat kvar och gått i engelsk tjänst». År 1757 återvände han till Stockholm och blev genom Ulric Schefers bemedling anställd såsom under skeppsbyggmästare vid örlogsflottan. Därmed är första skedet av Chapmans liv, den egentliga studietiden, avslutad.

SKÄRGARDSFLOTTANS SKAPANDE.

Chapmans första uppdrag i hemlandet blev revidering av Finlands och Vesterbottens kronoskogar, ett arbete av stor betydelse för hans senare verksamhet

och så att säga fullbordade hans utbildning vad beträffar kunskapen om vårt lands materialtillgångar. Kriget mot Preussen beredde honom ett osökt tillfälle att visa sin duglighet. Ehrensvärd, Sveaborgs grundläggare, hade för Finlands försvar redan år 1756 utarbetat en plan för upprättandet av en ny skärgårdsflotta under namn av arméns flotta, vilken även samma år vunnit ständernas bifall. Emellertid utbröt pommerska kriget året därpå och Ehrensvärds planer måste tills vidare uppskjutas. Han kommenderades till Pommern och insåg genast att för kriget på Frischeshaff krävdes i stort sett samma fartygstyper som för finska skärgården.

Den äldre skärgårdsflottans fartyg, de s. k. galärerna, voro enligt hans åsikt för djupgående, dyra och sårbara samt alldeles för litet effektiva, trots sina stora besättningar. Fartygstypen, som ursprungligen importerats från de italienska republikerna och Frankrike, var lämplig för vissa folkrika länder, där dylika fartyg för övrigt bemannades med s. k. galärslavar. Tillfället att få medel till försöksfartyg var lämpligt och Ehrensvärd, som hört talas om Chapman, begärde honom till Stralsund. Här erhöll han i uppdrag att konstruera tvenne fartygstyper, användbara för kriget i Pommern, men egentligen avsedda för finska skärgården, d. v. s. arméns flotta.

I Stralsund konstruerade och byggde nu Chapman tvenne skärgårdsfregatter en s. k. »Turunmaa» och en »Udenmaa»,⁷ uppkallade efter Åbo och Nylands län i Finland.

Turunmaa (Se Sjömanskap av D. U. V. Linder och the Mariners Mirror 1913 sid. 48 och 77) var ett 38 m. långt fregattacklat fartyg med 250 mans besättning, 22:12 pundiga kanoner i täckt batteri samt 2:18, 2:12, 22:3 pundiga kanoner förut, akterut och på däck. Fartyget förde 20 par åror på övre däck över kanonerna; varje åra bemannades av fyra man.

Udenmaa var ett mindre, barkacklat fartyg, omkring 37 m. långt, med 220 mans besättning och 9:12 pundiga kanoner midskepps antingen på däck eller i täckt batteri, arrangerade så att de kunde användas på bägge sidor. Dessutom för-

des 2:18 pundiga kanoner förut, 2:8 pundiga akterut, 2:12 pundiga på bakken och 22:3 pundiga på relingarna. Såsom framdrivningsmedel under stillt väder användes 20 par åror vardera bemannade med fyra man.

Idén till dessa fartyg hade Chapman sannolikt fått i England, där man redan 100 år tidigare använt dylika roddfregatter innanför dynerna på fransk-holländska kusten, särskilt mot Calais. Även i Sverige hade Chapmans föregångare, F. Sheldon, byggt ett slags skärgårdsfartyg för flottan på Peipussjön cirka 100 år tidigare. Äran tillkommer emellertid Chapman att hava konstruerat helt nya fartygstyper lämpligare än galärerna. Vid krigets slut återvände Ehrensvärd till Sveaborg och Chapman följde efter. Han inträffade där omkring den 26 juli 1763. Den konferens, som kort därpå hölls på Sveaborg emellan artillerigeneralen Ehrensvärd, Chapman och dennes blivande vedersakare, kommandörkaptenen Tersmeden, även han skeppsbyggare, samt sjöofficeren Ehrenbill, är värd att återgivas. Chapman visade ritningar till tre olika skärgårdsfartyg, »men», säger Tersmeden, »som jag ej kände hans styrka i kalkyler, gjorde jag mina inkast emot skapnaderna, i synnerhet av den ena och största sortens fartyg, som skulle föra 24 svåra kanoner. De voro av en så besynnerlig tackling, att jag nog märkte att Chapman ej var sjöman, då han imaginerat masternas vant in på däck, att ej vara kanonerna i vägen med röst och taljrep. Jag märkte att hans egenkärlek blev stött, och änskönt jag uti de andra sammanträden fannt honom mycket starkare mathematicus

⁷ Sv. A. H. 1796, sid. 294.

och calculateur än jag trodde, och underlät jag ej lika fullt göra mina inkast, så att det blev grått emellan oss. Ehrenbill, som kunnog i mathematique och snäll sjöman, var mera resonabel att antaga mina skäl. Dock blev Chapman vid dess fattade princip, så att jag efter 5 sessioner avsåde mig all vidare befattning därmed, hvilket litet stötte Ehrensvärd — — —.»⁸ Alltså en smula erkännande och mycken kritik, men Chapman höll på sina idéer, varöver vi väl få vara honom tacksam med tanke på vad som sedan inträffade.

Ytterligare tvenne typer skärgårdsfregatter konstruerades och byggdes av Chapman under benämningarna⁹ Hämenmaa (Tavastland) och Pohjanmaa (Österbotten).

Den fregattacklade Hämenmaa (se Sjömanskap av Linder och The Mariner Mirror 1913 sid. 48 och 77.) var störst av de fyra typerna (44 m. lång). Fartyget var bestyckat med 22:36 pundiga kanoner i täckt batteri samt 5:12 pundiga eller 6 pundiga kanoner på däck. Såsom framdrivningsmedel i stillt väder voro fartygen försedda med 20 par åror, vardera bemannade med fyra man och stickande ut genom hål i fartygssidan på batteriet.

Den minsta typen Pohjanmaa, 30 m. lång, med 100 mans besättning, var galeastacklad med fällbar rigg och bildade övergången till de senare konstruerade kanonsluparna. Bestyckningen utgjordes av 2: 12 pundiga kanoner förut, 2:12 pundiga akterut och 8:3 pundiga vid si-

dorna. För rodd funnos 14 par åror, vardera bemannade med två man.

Dessa fartygstyper hava i vår tid blivit kritiserade såsom misslyckade och olämpliga för våra förhållanden. Kritiken synes oriktig och orättvis, ty allt kan kritiseras, då det ryckes ur sitt sammanhang eller ur utvecklingsserien. Ses de nya fartygstyperna såsom en utveckling av galärerna, vilka de avsågo att ersätta och därtill byggda efter Ehrensvärds direktiv, blir förhållandet ett annat. Fartygen voro kraftigare och bättre än galärerna, ehuru naturligtvis en kompromiss i vissa avseenden. Däremot voro skärgårdsfregatterna sämre och svårare att manövrera än de senare för skärgårdsflottan konstruerade kanonsluparna och kanonjullarna.

Under Sveaborgstiden samarbetade Chapman bl. a. med Elias Martin, då lärare vid konstapelsskolan. Säkerligen tog Chapman intryck av denne vid utsmyckningen av sina fartyg. Bland Chapmans övriga arbeten på Sveaborg må nämnas mastkranen, inredningen av dockan, inventarielagaren, mast- och åreskjulen samt verkstäderna m. m.

År 1762 utnämndes Chapman till överskeppsbyggmästare och 1764 flyttade han till Stockholm samtidigt som han förordnades att sitta i den »Certes Deputation», som skulle överlägga om på vad sätt örlogsskeppen kunde göras bättre och fullkomligare. Ett och ett halvt år (4/6 1765—16/9 1776) var Chapman permitterad »till egna angelägenheters skötande» som termen i permissionsansökningar heter ännu den dag som i dag är. Under tiden graverade han 62 kopparplåtar till sitt stora verk Architec-

⁸ Tersmedens memoirer, del IV, s. 180.

⁹ Sv. A. H. 1796, s. 295.

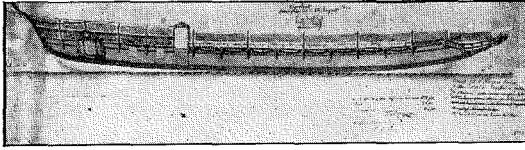

FIG. 4. TURKUMAA RITAD AV CHAPMAN; GODKÄND AV GUSTAF III, HAGA SLOTT 1777.

tura *Navalis Mercatoria*, vilka plåtar lyckligtvis finnas kvar. Efter återkomsten till Stockholm konstruerade och ritade Chapman enligt uppdrag ett 70- och ett 60-kan. skepp nämligen, Adolf Fredrik och Fredrik Adolf samt något senare Gustaf III. Skeppsbyggmästare Sheldon i Karlskrona byggde sedermera skeppen efter Chapmans ritningar. Ledsen över att blott få konstruera, men ej bygga fartyg, fattade Chapman år 1768 (därtill rädd av Ehrensvärd) det beslutet att taga avsked och gå i enskild tjänst.

Ett typiskt exempel på, huru svårt en verkligt dugande man ofta har att finna sig i statstjänsten, där icke sällan självgod, mindre begåvade viljor kunna göra livet outhärdligt för den, vars begåvning och duglighet överträffar det slätstrukna medeltalets. »Jag var missnöjd», säger Chapman, med en liten omskrivning, »med den orimliga inrättningen vid varven på Sveaborg (under Tersmedens ledning) och som alltid varit vid kronans varv i Sverige, vilken gör skeppen 10 % dyrare än de borde vara. I England har man mindre besvär att underhålla 150 linjeskepp än vi att underhålla 15».

Avsked fick Chapman icke i egentlig mening. Han bosatte sig i Stockholm, varefter han och hans broder ingått intressöskap i Djurgårdsvarvet. Chapman

fick bibehålla lönen mot det, att han konstruerade och uppgjorde ritningar till arméns flottas fartyg. På entreprenad byggde han sedermera på detta varv en Pohjanmaa, två Udenmaa, två Aviso-jakter m. fl., vilka skickades till Sveaborg. Visserligen uppgiver ej Chapman, att Turunmaa Lodbrok byggdes på hans varv, men Lodbrok fick dock en viss för honom mindre angenäm ryktbarhet. Om namnets upprinnelse berättar F. M. Franzén Sv. A. H. 1796.

»Lodbrok», skriver Ehrensvärd, »var en av våra största kungar i gamla världen. Ja i anseende därtill att han själv gjorde krig till sjöss, och att Sverige var den enda sjömak i Europa under hans tid, är han, utan allt tvivel, den största kung vi haft och jag tycker att ett sådant fartyg, som Ni nu byggt, bör hedra honom och han fartyget.» Avundsjukan och tadelsjukan från flottans män gick så långt, att ett åtal anhängiggjordes mot Chapman, vari förklarades att Lodbrok var oduglig etc. Ehrensvärd framträdde emellertid och försvarade fartyget, varför anklagelsen förföll. Emellertid hade en skugga kastats icke blott på Lodbrok utan även på hela den nya flottan. Visserligen tröstades Chapman av Ehrensvärd, men den förres känsliga sinne fick ett djupt sår. Ett annat föremål för de bägge fosterlandsvännernas bekymmer var örlogsflottans förfall och betecknande är Ehrensvärds sista brev till Chapman kort före sin död, vari han säger: »om det är synd mot fäderneslandet, som jag tror vara den största synd, så får fan många själar för vår flottas skull».¹⁰

¹⁰ Sv. A. H. 1796, sid. 298.

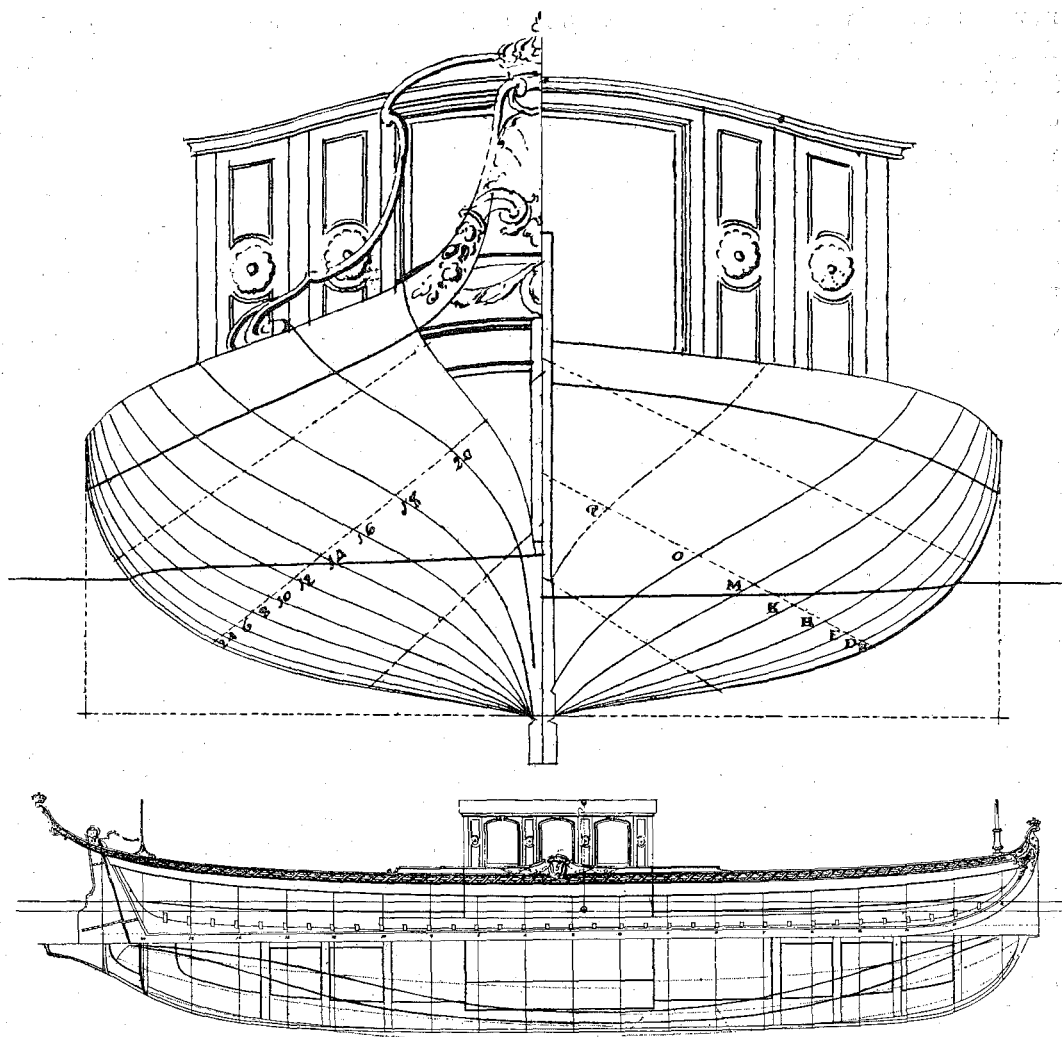

FIG. 5, 6. FÖRSLAG TILL K. SALSSLUP EN FÖREGÅNGARE TILL KUNGSSLUPEN WASAORDEN.
RITAD AV CHAPMAN 1766, NORD. MUS.

Revolutionen förbigår Chapman alldeles i den av honom själv författade biografien, så mycket är emellertid bekant, att han hade sitt finger med i densamma. Det synes att konungen hade velat fästa honom vid sin person, bland annat genom hans utnämning till ridhare av svärdsorden i maj 1772. För

revolutionen behövdes män för olika uppgifter och enligt J. M. Sprengportens anteckningar hade han och överstelöjtnant Trolle hos Chapman på Djurgårdsvarvet, synbarligen med konungens goda vilja, beställt ammunition, tillverkad av det krut, som Trolle »par hasard» fått med ett fartyg från Sveaborg. Under ko-

nungens exercis med officerarna på Ladugårdsgårde, då tanken på en kupp icke var utesluten, hölls 1,200 skott av denna ammunition i beredskap i en hyrvagn där ute.¹¹ För övrigt sympatiserade Chapman såväl som hans vän Ehrensvärd med konungens statsvälvning, ty han såg däri enda vägen för återupprättandet av Sveriges sjömak; 25 dagar efter revolutionen kom belöningen i form av adelskap med namnet af Chapman, om för hans skeppskonstruktioner eller biträdet vid statskuppen må lämnas osagt. Dock bör anmärkas att Chapmans arbeten på Sveaborg dittills varit föga bekanta, han själv f. ö. en ännu relativt okänd man.

På sitt varv byggde Chapman dessutom ett antal ostindiefarare och andra fartyg, såsom t. ex. kungsslupen Vasaorden och en liknande för prins Henrik av Preussen, Gustaf III:s lustfartyg Amfion m. fl., fig. 5, 6. Efter Ehrensvärds död i oktober 1772 fortsatte Chapman sin verksamhet på Djurgårdsvarvet och utgav ett par år senare en avhandling över sättet att föra krig i Finlands skärgårdar. Chapman berättar i denna att han under sina resor mellan Stockholm och Sveaborg brukat gå upp på holmarna och se sig omkring i skärgården. Härvid uppstod hos honom tanken på kanonsluparna och den nya skärgårdstrafiken. Han visade sitt förslag för konungen, som i allo gillade detsamma och befallde att 9 stycken dylika fartyg skulle byggas i all hemlighet.¹² Sluparna voro akterut nedskurna och försedda med en 12-pund. kan., som kunde

användas för- eller akterut efter behag. Lavetten var så konstruerad, att vid landstigning kunde den sättas på tvenne medförda höga hjul och sålunda användas i land.

När år 1776 de nio kanonsluparna voro färdiga »armerade jag en av dem», berättar Chapman, »for med den uppåt Värtan, där konungen själv kom ombord på slupen. Jag rodde och sköt, for till lands, lade ut landgången, gjorde landstigning med kanonen, avancerade, och sköt till dess kanonen stod på sitt ställe i slupen.³ Fartyget vann till den grad konungens bifall, att Chapman på stället utnämndes till överstelöjtnant. Hade Chapman icke vänt sig till konungen hade säkerligen icke heller dessa fartyg sett dagen. Redan 1786 voro de utsatta för ett angrepp i det man ville kassera alla kanonslupar och kanonjollar, om ett utslag för svenska eller ryska intriger må vara osagt. Under tiden hann han med att göra upp ritningar till ett nytt 60-kan. skepp, Hedvig Elisabeth Charlotta, som även befanns äga alla de egenskaper ett gott skepp bör ha. Innan detta blev färdigt, uppgjorde han ritningar till ytterligare ett 60-kan. skepp. På Djurgårdsvarvet fortsattes emellertid arbetet och ytterligare kanonslupar byggdes med något starkare bestyckning.

Ännu en ny fartygstyp såg dagen på Djurgårdsvarvet, nämligen en slags mindre kanonslup, kallad kanonjoll, vilken skilde sig från slupen därigenom att den var mindre och endast förde en 12-pundig kanon. Dessutom byggdes vid varvet däckade barkasser, som förde 40-pund. mörsare, tvenne vattenskutor m. fl. Samtliga dessa fartyg sändes till

¹¹ Fryxell och Sprengportens ant.

¹² Sv. Sjöhjältar, Munthe VI, s. 92.

Sveaborg. I förbigående må nämnas, att nutiden icke ansett sig kunna konstruera fartyg lämpliga för mörsare, eller s. k. kastning i egentlig mening. Alla under kriget byggda kanonslupar och jollar byggdes även efter Chapmans ritningar. År 1776 utnämndes han till överste och samma år till ledamot av amiralitetskollegium. Därmed var från Chapmans sida skärgårdsflottans skapande fullbordat.

ÖRLOGSFLOTTANS SKAPANDE.

Vi komma nu till den viktigaste perioden i Chapmans liv, varunder den användbara delen av den gamla örlogsflottan iståndsattes och en ny skapades. En kortare orientering torde vara erforderlig för att något belysa den miljö vari han skulle komma att arbeta. Konungen, som snart insett, att försumningen bland örlogsflottans personal och sjökrigsmaterielens förfall förorsakats genom frihetstidens partipolitik och gubbregerement, började med att utfärda en del förordningar till tjänstens upprättande och ekonomiens ordnande. År 1775 gjorde han ett besök i Karlskrona för att övertyga sig om huru reformerna blivit iakttagna. Resultatet blev nedslående. Konungen insåg att Amiralitetskollegiets inflytande måste brytas och detta flyttas till Stockholm för att vara »närmare till hands, när konungen ville inhämta dess yttrande rörande rikets försvar och amiralitetsverkets upprätthållande». ¹³ Beslutet om flyttningen fattades dock först följande år. Till president i Amiralitetskollegiet utnämndes vice amiralen, frih.

Falkengrén, till amiralitetsråd vice amiralen J. Nordenanckar och överchefsbyggmästaren Chapman. Nya instruktioner utfärdades för kollegiet, amiralerna m. fl. Denne Falkengrén blev sedermera Chapmans fiende. Om honom säges, att ehuru en skicklig officer, var han med sitt utpräglade partisinne, sin stränga konservativism en motståndare till de nya idéernas utbredning inom flottan och höll gärna fast vid den gamla ordningen. ¹⁴ År 1776 företog konungen en ny resa till Karlskrona för att se huru hans befallningar blivit utförda, ävensom för att förbereda riksrådet Sparres övertagande av flottans angelägenheter i stället för Falkengrén. ¹⁵ Konungen åtföljdes av flera riksråd, generaler m. fl. samt den »habile och namnkunnige Chapman». Enligt Ehrensvärd fann man att: »A. K. var sammansatt av sjöofficerare och deras släktingar, alla i stånd att bereda varandra lycka och förmån; de civila okunniga i krigsärenden och de militäre blinde i all civil författning. Kollegiet undgick icke tilltal och amiralerna förtjänade icke mycket beröm.» ¹⁶

Stora summor hade använts, men endast ett 60-kan. skepp, Fredrik Adolf, ritat av Chapman, hade byggts. Denne hade även varit närvarande vid provseglingen och gjort sina förändringsförslag, som framlades inför konungen i konseljen. Förslagen vunno bifall och anbefalldes, varpå konungen fastställde en plan, uppgjord av Chapman, vilken

¹⁴ Sv. sjöhjältar, VI, A. Munthe, s. 82.

¹⁵ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, del I, s. 178.

¹⁶ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, del I, s. 180.

¹³ Sv. sjöhjältar, VI, A. Munthe, s. 81.

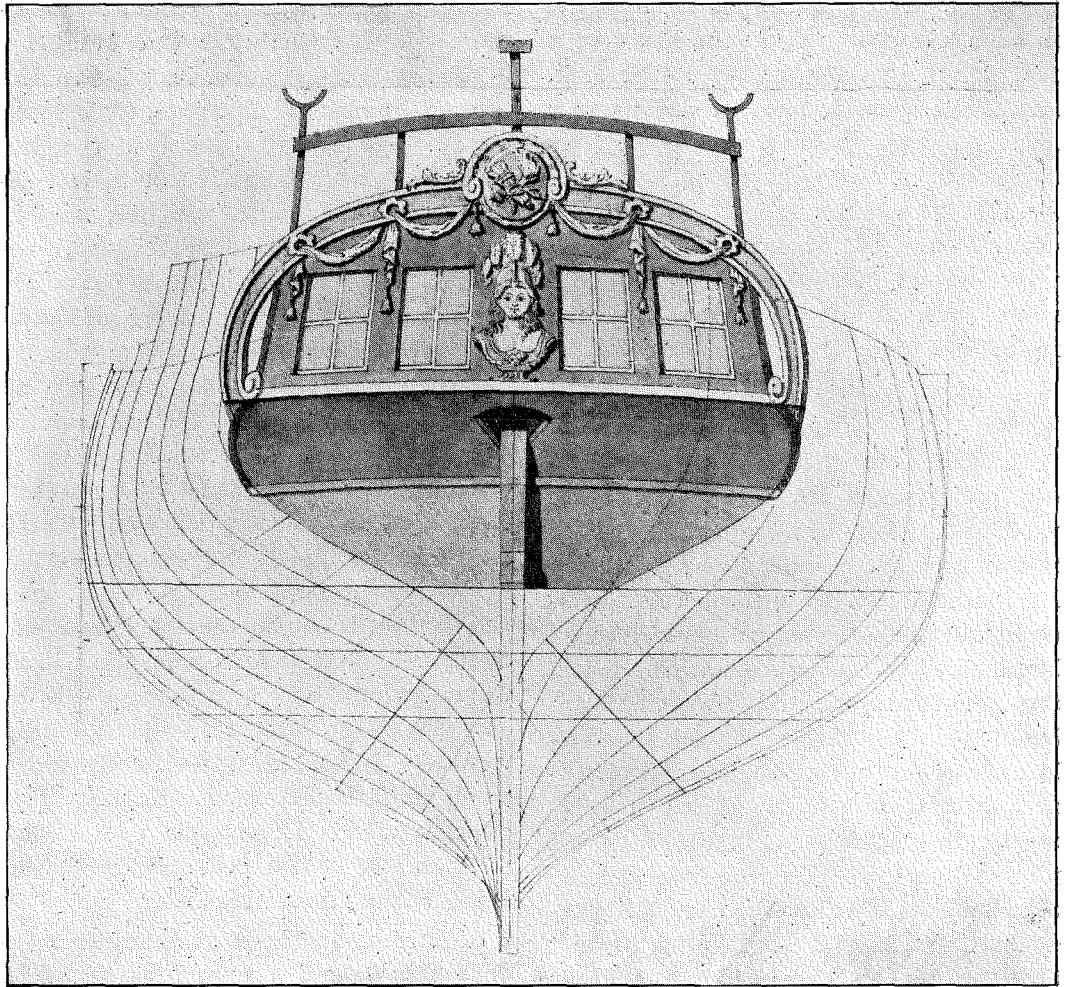

FIG. 7. POSTJAKT. RITAD AV CHAPMAN, NORD. MUS.

huvudsakligen gick ut på att anslagen skulle användas till nybyggnader och ej till större dyrbara reparationer. Härigenom skulle årligen ett skepp kunna löpa av stapeln och ett gammalt utdömas. Under tiden reviderade Sparre på Karl XI:s manér i förråd och verkstäder. Det befanns, att förråden voro tomma och verkstäderna dåliga, men värst av allt, »en elak esprit syntes vara in-

kommen vid skeppsbygnadsverken». Detta var särskilt riktat mot skeppsbyggmästarna Sheldon, far och son samt varvsamiralen Tersmeden.¹⁷ Om denne säger Ehrensvärd, att han fått platsen såsom lön för sitt biträde vid revolutionen. För övrigt var han allmänt känd såsom en pratmakare, spelare, libertin och

¹⁷ Sv. sjöhjältar, VI, A. Munthe, s. 86.

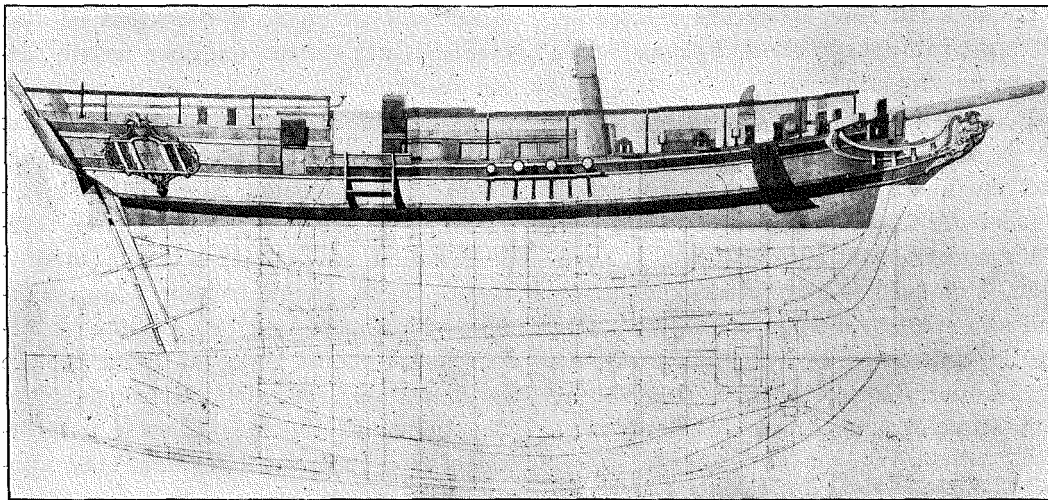
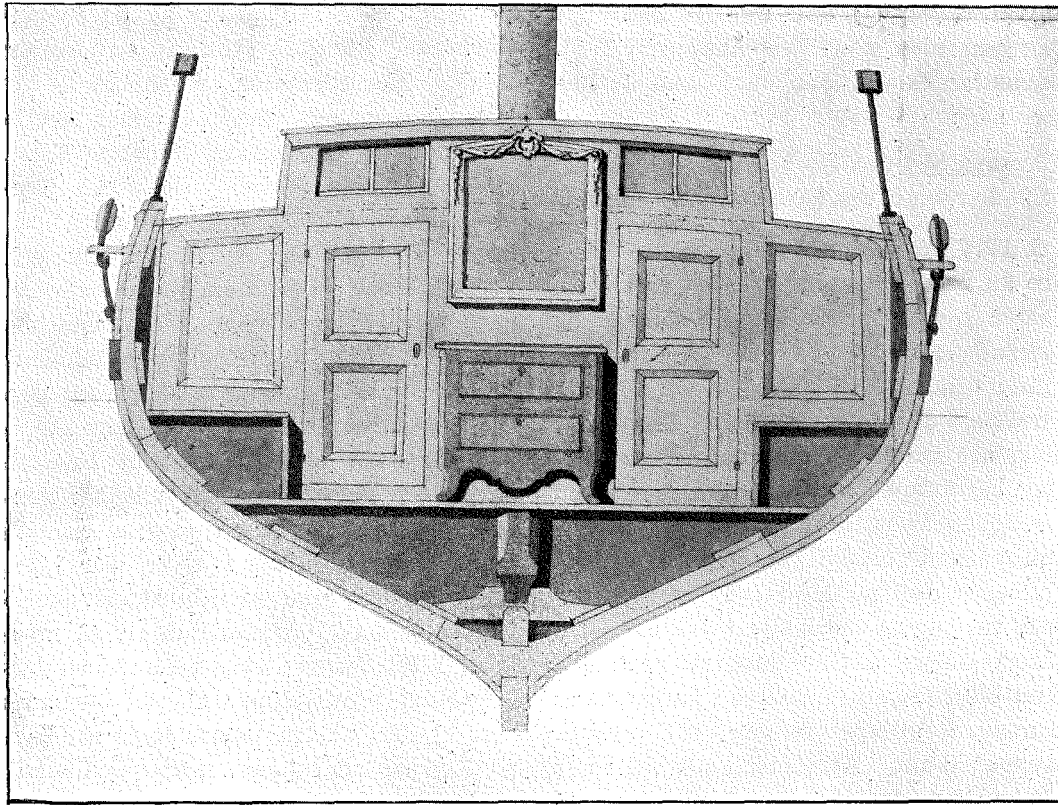

FIG. 8, 9. POSTJAKT. RITAD AV CHAPMAN, NORD. MUS.

ej väl tåld på grund av sitt förräderi mot generalen, greve Lewenhaupt år 1743. Oxenstiernas epigram om honom är lustigt nog:

»Tersmeden tung, tjock och lång
är både amiral och barlast på en gång.»¹⁸

I 1777 års stat hade anslagits ej mindre än 22 tunnor guld till örlogsflottan, varför konungen på hösten samma år skickade riksråden Sheffer och Sparre jämte Chapman till Karlskrona för att förrätta generalinspektion. Resultatet blev, att konungen stadfäste deras förslag beträffande byggandet av tidsenliga förråd, sjukhus, anskaffandet av reservammunition och dylikt. Ekvirkesförrådet flyttades upp på land och lades under tak, varigenom det hölls torrt och icke såsom förut alltför hastigt ruttnade. Samtidigt framlade Sparre Chapmans av konungen gillade förslag till 60-kan. skeppet Wasa. Riktigast hade väl varit att han även byggt fartyget, men av undseende för Sheldon fick denne uppdraget. I motsats till föregående års åsikter beslöts att intet skepp skulle byggas förrän Wasa provseglats.¹⁹

Efter detta började det verkliga intrigspelet mot Chapman. År 1779 utrustades en neutralitetseskader under hertig Carls befäl för svenska handelns beskydd. På eskadern, som skulle kryssa i Nordsjön, var även Chapman medkommenderad såsom medlem i den kommission som skulle undersöka de nybyggda fartygens egenskaper. Kommissionen bestod av konteramiral Grubbe, överste Chapman m.

fl. samt för bedömande av de nykonstruerade kursörlavetterna en major Raab. Kommissionen embarkerade å Wasa såsom modellskepp, vilket skulle särskilt »noga utrönas». Förutom Wasa skulle följande fartyg prövas och jämföras: Sophia Magdalena, konstruerat och byggt av Sheldon, Adolf Fredrik och Fredrik Adolf, konstruerade av Chapman, men byggda av Sheldon. Förutskickas bör, att Sofia Magdalena var bekvämt inredd för befälet samt ansågs vara den bästa seglaren i flottan. Sheldons skepp befanns även segla bättre än Fredrik Adolf och Adolf Fredrik, vilket föranledde Chapman att undersöka saken närmare. Han fann att i stället för 1,500 pund barlast, som han beräknat skulle finnas ombord, var det dubbelt så mycket. I Karlskrona hade man vid en förberedande provsegling ditlagt dubbelt så mycket stenbarlast, vidare hade skeppen på 5 år ej varit inne i docka och blivit rengjorda i botten, då däremot Sheldons skepp 3 veckor förut gått ut ur dockan. Chapmans skepp voro dessutom så illa tacklade, att vanten dagligen måste sättas an etc.²⁰ Då Drogden skulle passeras befanns Sheldons fartyg, flaggskeppet Sofia Magdalena, ligga så djupt akter, att det ej flöt igenom. När barlasten stuvats föröver låg hon grundare, men styrde i stället så illa att lotsarna knappt vågade lotsa henne igenom. Man ankrade vid Köpenhamn och då danska örlogsvarvet skulle visas, bad den danske befälhavande amiralen, att »den habile Chapman» skulle medfölja för att förklara en del nya modeller där.²¹ Så upp-

¹⁸ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, del I, s. 295.

¹⁹ Sv. sjöhjältar, VI, Munthe, s. 88.

²⁰ Sv. sjöhjältar, VI, A. Munthe, s. 110.

²¹ Sv. sjöhjältar, VI, A. Munthe, s. 111.

skattades han där. Så småningom kom man ut i Nordsjön, där storm och dåligt väder mötte. Seglingen inskränkte sig till några dagars kryssning, varefter de flesta fartygen återvände till Göteborg, där hertigen i medlet av juli överlämnade befälet till sin närmaste man amiral von Gerden, sedan han underskrivit sin rapport om proven. Även Grubbe och Chapman lämnade nu eskadern.

Ehuru kommissionens yttrande var ganska fördelaktigt ansåg likväl hertigen att Sheldons skepp var överlägset. Lyckligtvis gjordes under återstående del av expeditionen synnerligen noggranna anteckningar om skeppet Wasas sjöduglighet, segling och manövrering m. m., vilket sedermera gjorde att fartygets utmärkta egenskaper verkligen kommo till sin rätt.²²

Redan i slutet av juli voro intrigerna igång mot Chapman. Hos konungen anmälde sig upprepade gånger amiral Grubbe till audience, vilket omsider beviljades. Grubbe förklarade »att C:s skepps-cert är onyttig och vådlig för riket, huru några tunnor guld äro bortkastade och illa använda». Hans skepp voro odugliga seglare byggda för 1500 pounds barlast, men buro 3000. Skeppen hade pressats med segel, men komma ändå icke fram. Skeppet Wasa vore något bättre, men för svagt, intet skydd på övre däck för folket. De bägge Chapmansskeppen Gustaf III och Charlotta Elisabeth, som nu stodo på stapeln skulle även få samma fel etc. Konungen, som icke riktigt litade på Grubbes utsago, frågade flera gånger vad Chapman själv

sade. »Han upfant ändringar och förbättringar och plåstrade hvar han kunde», svarade Grubbe. »Då lär han nog hitta på läkemedel», sade konungen; »jag tror att han är en så habil man», och därmed fick Grubbe gå utan att han lyckats rubba konungens förtroende för Chapman. Även hertig Carl synes varit med om denna intrig.²³ Den 5 augusti uti konseljen kommer nästa angrepp. Riksrådet Falkengréens och amiralernas åtgärder synas gå ut på att söka störa förtroendet för Chapmans och Sparres arbete för flottan. Med hertig Carls hjälp vill man i stället skjuta fram Falkengreen.²⁴

Kort därefter infinner sig amiral Tersmeden i samma ärende, men vinner ingen framgång.²⁵ Till och med hovdamerna intrigera mot Chapman. En dag vill konungen segla med Amphion från Grips-holm till Målsåker för att äta middag hos greve Axel v. Fersen. Damerna bli emellertid som vanligt sent färdiga och som det icke blåser en vindpust kommer fartyget icke ur fläcken. Man svär över Chapman och hade damerna fått råda, säger Ehrensvärd, hade denne aldrig fått bygga ett skepp.²⁶ Till Chapmans öra kom äntligen ryktet att man var missnöjd med honom, varför han till amiral Trolle ger en promemoria innehållande ett försvar för sina åtgärder. Promemorian visar tydligt Chapmans klokhets och förut-

²³ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, I, s. 258.

²⁴ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, I, s. 266.

²⁵ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, I, s. 295.

²⁶ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, I, s. 343—44.

²² Sv. sjöhjältar, VI, A. Munthe, s. 113.

seende och amiralernas kortsynhet. På Ehrensvärds fråga varför skeppet Adolf Fredrik var så mycket sämre än tvilling-skeppet Fredrik Adolf, svarade Trolle bl. a.: »Avunden, som i Karlskrona skulle bygga Chapmans skepp, gjorde skeppet Adolf Fredrik två fot smalare till alla sina dimensioner än ritningen utvisar». I sin P. M. framhåller Chapman dels de erfarenheter han gjorde redan vid provseglingen, nämligen att barlasten var fördubblad, bottnarna oreña av snäckor och sjögräs, segelareorna minskade, tacklingen dålig etc., dels att han fått till uppgift att konstruera fartyg lämpade för våra förhållanden. Han tillägger: »skall svenska flottan kunna hindra den danska att taga ombord sina kanoner, måste våra fartyg vara grundgående. De danska skeppen måste nämligen bogseras ut på inre redden, där vattnet var djupare, för att intaga kanonerna. Östersjön är ej större än att två fiendliga flottor alltid kunna sikta varandra. Det är då fördelaktigt om våra fartyg i alla väder kunna använda även de undre lagens kanoner, under det att fienden endast kan använda de övre. Ett mindre svenskt skepp får då större stridsvärde än ett kraftigare utländskt. Därför måste batterierna läggas högre över vattnet än förut, men för att avdriften ej skall bli för stor måste å andra sidan överbyggnaden göras lägre, en följd därav är att officerarna få det obekvämare. Vid krig mot Ryssland måste våra flottor kryssa i Finska viken, ett trångt farvatten, där skeppen i hårt väder måste segla väl för att icke gå på grund.» Därför konstruerade Chapman grundgående skepp med högt liggande batterier, låg överbyggnad

och lämpliga lavettage så att kanonerna alltid voro färdiga till användning. Konungen lät genast övertyga sig, men att få den envise och inskränkte hertig Carl, storamiralen, med alla hans efterropare på sin sida, var värre.²⁷

För att emellertid få frågan fullt utredd tillsatte konungen på hertig Carls förslag år 1780 en ny kommission, bestående av hertigen, flera riksråd och amiraler samt Chapman. Striden började med en P. M. av amiral Falkengreen, men avbröts genom att amiral Trolle inlämnade ett normalförslag till flottans sammansättning, enligt vilket den s. k. stora flottan skulle bestå av 21 linjeskepp och 21 fregatter, vilken flotta skulle kunna vara färdig på 7 år. Efter den tiden borde 6 skepp och 5 fregatter av äldre konstruktion vara tillgängliga, alltså behövde endast 15 linjeskepp och 16 fregatter nybyggas. Han visade att, ehuru flottan sedan 1772 årligen erhållit 17 tunnor guld eller sammanlagt 130 tunnor, hade knappt 3 skepp blivit byggda och arsenaler samt förråd dock förblivit tomma. Med ungefär samma årliga anslag som förut eller 18 tunnor guld skulle planen kunna realiseras och ändå bleve penningar över för reparationer. Ritningarna borde uppgöras av den skickligaste konstruktören som stod att få, nämligen Chapman. Beräkningarna voro uppgjorda av honom och hans fartygscerter lågo även till grund för förslaget. Resultatet blev, att Trolle uppsatte betänkandet i en form, som i det väsentligaste överensstämde med förslaget och så, att hertigen fick äran

²⁷ G. J. Ehrensvärds dagboksanteckningar, I, s. 348—354.

därav. Konungen stadfäste Trolles arbetsplan, beviljade 300,000 riksdaler årligen — från 1781 räknat 7 år framåt. Trolle blev, med förbigående av Falkengreen, generålmiral. Chapman blev arbetsdirektör och hans biträde samt samma år i december varvschef i Karlskrona vad beträffar skeppsbygget.

Självfallet hade Trolle icke kunnat uppgöra denna plan utan Chapmans hjälp. Denne förbehöll sig också ett år för att anskaffa tillräckligt med virke och tid för dess torkning. Chapman framhöll särskilt huru nödvändigt det var, att skeppsvirket fick tillräcklig tid att torka innan det användes till fartygen då det i annat fall snart ruttnade. Han ansåg t. o. m. att den tid som anlogs för flottans nybyggnader var för kort, men Chapman böjde sig inför konungens bestämda önskan i detta avseende. Trots Chapmans tydligt uttalade åsikter blev ändå den korta byggnads- och torkningstiden sedermera använd såsom vapen mot honom av bl. a. amiral Tersmeden. För oss låter det enkelt nog att bestämma antalet fartyg, deras egenskaper, såsom djupgående m. m. samt på grund därav deras storlek. För det första var endast det ett problem att nedbringa byggnadskostnader i ett land som vårt, där ett linjeskepp kostade lika mycket som hela civila staten.² Men det svåraste problemet var likväl att beräkna fartygens storlek och djupgående samt det därav beroende virkesbehovet. Att på förhand kunna bestämma ett fartygs djupgående kunde i England på 1600-talets mitt endast flottans »Master Shipwright», en hemlighet som skattades högt. I realiteten betydde det endast,

att dessa skeppsbyggare först då började förstå och tillämpa den 2000 år förut uppfunna Archimedes princip. Oss förefaller det naturligt nog att ett flytande föremål undantränger en volym vatten motsvarande dess vikt. Men utvecklingen går långsamt. Skeppsbyggnadstekniken vid tiden för Chapmans uppträdande var icke mycket längre kommen än på 1600-talet.

På denna tid erbjödo linjeskeppen de största svårigheterna i konstruktionshänseende, dels på grund av sin storlek, dels på grund av den styrka och hållfasthet man fordrade av dem. Man behöver icke vara fackman för att förstå det orimliga i de regler, som gällde för bestämmandet av ett fartygs längd och bredd, när Chapman började sin verksamhet vid flottan. Längden beräknades i stort sett efter kanonernas antal och det utrymme de krävde, ej efter deras vikt. Genom att multiplicera kanonantalet på undre batteriets ena sida med det enligt erfarenhet lämpligaste avståndet mellan kanonerna samt därtill lägga en viss procent för den förligaste och akterligaste kanonen erhöles längden. Bredden var något svårare att bestämma. Om längden nu beräknats t. ex. till 168 fot, dividerades detta tal med 3 = 56. Talet 168 dividerades åter med 4 vilket ger 42. Talen 56 och 42 adderades = 98, vilket tal dividerat med 2 blev fartygets bredd. Blev fartyget för brett minskades bredden en smula, säkrast ansågs emellertid att låta även utrymmesbehovet för kanonernas betjänande bestämma bredden d. v. s. kortare uttryckt: fartygets längd bestämdes efter det utrymme kanonerna krävde. Bredden erhöles ur läng-

den genom en enkel matematisk deduktion. Blev fartyget för brett eller för smalt, minskades eller ökades bredden så mycket man fann lämpligt, framför allt med hänsyn till det utrymme kanonerna fordrade för sin betjäning. Tydligen måste så enkla regler icke slå väl ut och följderna blev att fartygsbygget berodde på en slump. Först när skeppet kom i vattnet fick man veta huru djupt det låg, om det var välseglande etc. Många fartyg måste därför efter provseglingen byggas om och blevo då mången gång sämre än förut. Under 1600-talet yoro nästan alla engelska och franska skepp efter provturen påbyggda i vattenlinjen för att öka stabiliteten. Var lyckan god och man fick ett gott »besteck», d. v. s. mått och dimensioner på ett gott, välseglande fartyg, vaktades detta »besteck» som en statshemlighet.⁵ Chapman utarbetade däremot ett fullständigt vetenskapligt system, grundat på matematiska beräkningar och kontrollerat genom hundratals skeppsritningar, vilka han uppgjort under sina resor. Sitt arbete publicerar han år 1775 i »Tractat om skeppsbygget». Han går rationellt till väga, utgår vid beräkningen från fartygets ändamål, tar hänsyn till expeditionens längd, för beräkning av proviantens och ammunitionens vikt, besättningens storlek etc. Men ej nog därmed, han bestämmer huru mycket last som svarar mot ett visst djupgående, rörelsernas maklighet, fartygets styrbarhet, dess välsegling och förmåga att vända etc. Praktiskt taget är hans system för beräkning av fartygskroppens form, tyngdpunkt m. m. uppsatt med hjälp av den s. k. Simpsons regel detsamma, som än i dag an-

vändes av yrkets män. Det var Chapman som först tillämpade denna regel på fartyg och gav den dess nuvarande form. På ett genialiskt sätt sökte Chapman med den tidens hjälpmedel lösa välseglingsproblemet genom att experimentera med kroppars motstånd då de släpas genom vattnet. — Det var dessa kunskaper, som gjort honom så berömd och satte honom i stånd att åtaga sig detta jättearbete.

I januari 1781 tog han efter många strider och intriger emot varvet och skulle nu få njuta sin mödas lön. Ännu omfattade hans verksamhetsfält endast skeppsbyggeri och husbyggnader, återstoden, tackling och artilleri, emottog han på vintern samma år av sin gamle motståndare, amiral Tersmeden. Första året, 1781, då han ännu icke hade fria händer, gick arbetet ej så hastigt som i fortsättningen och dessutom användes detta år huvudsakligen till att förbereda det kommande arbetet genom byggandet av verkstäder, förråd m. m.

Förutom skepp byggdes sålunda bl. a. en källare för 1000 tunnor tjära, en daglig utgiftsbod, samt en bildhuggarverkstad, där skeppens akterspeglar och ornament skulpterades. Även uppbyggdes det nuvarande varvsamiralsbostället. Den gamla reparationsdockans portar tätades, varigenom den s. k. »sätten» ej behövde användas. Genom denna åtgärd kunde 10 à 12 skepp rengöras per månad och tusentals dagsverken vinnas.³ Från och med 1782 erhöill han oinskränkt befäl över varvet och nu började arbetet taga fart. Den 19 augusti gick 60 kanonskeppet Hedvig Elisabeth Charlotta av stapeln och fullbordades under året. För

att belysa arbetsintensiteten anföres ur Trolles rapport av den 7 nov. s. å.: »I går morgon kl. 8 gingo 60 kan. skeppet Kronprins Gustaf Adolf och fregatten Bellona om 40 kan. av stapeln och voro färdiga fyra månader senare. På samma stapel restes till kl. 1 e. m. samma dag kölar och stävar till 60 kan. skeppet Fäderneslandet och 40 kan. fregatten Minerva». Dessutom byggdes målareverkstad, blygjuteri, justerkammare, modellverkstad m. fl. Broar, brobänkar, sliperier upptimrades, varvet utökades genom utfyllningar etc. Samma år byggdes de K. jakterna Amadis och Esplendian samt tvenne lustbåtar »Vildsvinet» och »Delfinen», avsedda för Haga slott. Grunden lades till materialförrådet och nya inventariékammaren, som sedan fullbordades efter några yttre ändringar av amiral Trolle.³

I kronans skogar högs 170,000 kub. fot ekvirke samt behörlig mängd furubalkar, granknän m. m. Ekvirket kostade kronan endast 8 sk. per kub. fot på varvet, furuvirket $2\frac{1}{2}$. Först med år 1783 anser Chapman själv att nybyggnadsarbetet kom riktigt i gång. 3:60 kan. skepp och 3:40 kan. fregatter byggdes och gingo i sjön årligen och därmed fortsatte man t. o. m. 1785. Samtidigt byggdes alla hus som utgöra varvets norra sida, såsom mönstersalen, modellkammaren, ekipaget, sjömilitekontoret, varvskontoret m. fl.³ En annan besparing Chapman gjorde var att sammansätta masterna av furubalkar i stället för att använda hela mastträ. Härigenom nedbringades kostnaderna till $\frac{1}{3}$. Hans privata modellsamling av skärgårdsflottans fartyg överlämnades till kronan, var-

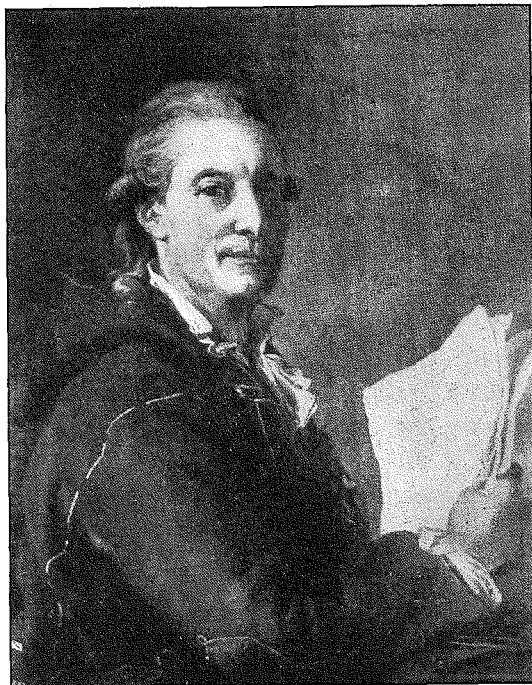

FIG. 10. FREDRIK HENRIK AF CHAPMAN. PORTRÄTT I OLJA AV LORENTZ PASCH D. Y., GÖTEBORGS MUSEUM.

jämte övriga modeller utökades. På Stumholmen byggdes det stora båtskjulet och på Koholmen ett nytt kruthus. Tyghuset på artillerigården inreddes så att varje fartyg fick sitt rum o. s. v.

År 1783 fick Chapman konteramirals namn, heder och värdighet och tvenne dagar senare utnämndes han till varvsamiral. Konungen yttrade då till Trolle: »Hälsa Chapman och säg honom att jag aldrig skall glömma hans stora förtjänster. Jag skall göra hans lott sådan, att hela Europa skall se att han tjänt under min regering.»²⁸ Han erhöll konteramirals lön i december 1784 och blev viceamiral år 1791.

²⁸ Sv. A. H. 1796, s. 301.

Det är tydligt att denna hittills i Sverige aldrig sedda arbetsintensitet, som presterades på Karlskrona örlogsvarv, ej kunde vinnas utan särskilda åtgärder. Detta skedde bland annat genom utlandet av premier eller genom en lämpligare användning av de s. k. »diskretionerna», motsvarande nutidens beting eller ackord, som Chapman utdelade »emedan», som han sade, »jag finner ett innerligt nöje därav, när arbetet går fort och väl». Oftast skedde det ur egen kassa. Såsom exempel må nämnas, att genom utbetalande av c:a 100 rdr. i form av »diskretioner», kunde han vinna dagsverken för 1000 rdr. o. s. v.²⁹

År 1785 voro således inom 3 år 9:60 kan. skepp och 9:40 kan. fregatter färdigbyggda enligt det löfte Chapman avgivit. Varvet var utvidgat och försett med nödiga byggnader, bl. a. tillkom längre fram den stora mastkranen. Varje år tillfördes kronovarvet inrättningar och förbättringar av den outtröttlige mannens snille. År 1791 begärde den nu 70-årige Chapman att överste Fust skulle få biträda honom och detta beviljades. Tvenne år senare fick han tjänstefrihet med bibehållande av alla förmåner mot det att han utförde ritningar till flottorna. År 1794 uppförde Chapman på Skärva den tank, i vilken han gjorde försök att utröna kroppars motstånd i vatten. Förutom ett otaligt antal ritningar och konstruktioner till fartyg har han konstruerat ett stort antal kanoner, projektiler, lavetter, byggnader, kajer, broar, dockor m. m., knappt något var honom främmande.

²⁹ Sv. sjöhjältar, A. Munthe, VI, s. 223.

I Stralsund byggde och förbyggde han 7 fartyg.

På Sveaborg minst 6 fartyg.

I Stockholm på Djurgårdsvarvet minst 49 fartyg, däribland en salslup liknande Vasaorden för prins Henric av Preussen.

I Karlskrona 11 linjeskepp och 12 fregatter samt minst 12 mindre fartyg.

I Göteborg minst 5 fartyg, sålunda inalles minst ett hundratal större och mindre skepp, i sanning ett stort livsverk. Efter hans ritningar byggdes av andra i Karlskrona 9 fartyg, i Västervik 4, i Skägganäs 1, i Stockholm 1. Hans ritningar och manuskript uppgå till tusentalet och de ansågos så viktiga, att de enligt K. Br. av 12/10 1809 efter hans död förvärvades av kronan för 6,000 rdr. Av trycket utgav Chapman 1766—68 *Architectura Navalis Mercatoria*, 1775 *Tractat om skeppsbyggeriet*, 1768—70 till Vetenskapsakademien om årors och ankarens konstruktion m. m. Inalles utgav han 15 lärda skrifter, avhandlingar av skilda slag, den sista om en ny teori för handelsfartyg, som han ej hann avsluta innan döden avbröt arbetet, men som fortsattes och utgavs av flottans konstruktionskontor. Bland de utmärkelser som Chapman blev föremål för må nämnas K. V. O. 1786, K. m. st. k. V. O. 1798. Ledamot av K. V. A. K. Kr. V. A. Hed. ledamot av K. A. för de fria konsterna. Hed. led. av Ö. M. S. År 1799 lät hertig Carl i mönstersalen i Karlskrona resa en minnesvård över honom med hans bild i en medaljong i vit marmor, huggen av Sergel i Rom. År 1808 lät — ännu under hans levnad — K. V. A. prägla en medalj över honom, vilken

dock ej blev färdig förrän efter hans död, som inträffade den 19 augusti 1808.

Tyvär tillåter icke utrymmet att närmare sysselsätta oss med Chapman såsom människa så frestande det än vore. Något bör emellertid sägas.

Chapman hade 8 syskon, fem systrar och trenne bröder, själv var han av en ståtlig kroppsbyggnad med ett tilltalande utseende. Hans läggning var utpräglad konstnärlig, varmed naturligtvis följde livlighet och en viss retlighet och häftighet, som likväl alltid var hastigt övergående. Mildhet och godhet i förening med djup religiositet gjorde honom aktad av överordnade, vänner som motståndare, avhållen och uppburan av sina underlydande. På sätt och vis var han om sig, men det kan å andra sidan vara ett resultat av omgivningens inflytande. Andra drag visa motsatsen t. ex. huru ofta utbetalade han icke av egnä medel löner och »diskretioner» när varvet saknade medel. Om han alltid fick igen dem är ovisst. I sitt privata liv levde han måttligt, steg tidigt upp och ägde själfvallet en otrolig arbetsförmåga ända intill de sista dagarna av sin levnad. Han hade en god kropps-konstitution och god hälsa, men angreps vid omkring femtioårsåldern av en darrning i handen, som mycket hindrade hans ritningsarbete och längre fram hindrade honom att skriva, sannolikt ett resultat av hans myckna ritande. I förbigående må nämnas en episod från år 1784, som i viss mån är belysande för hans läggning. Då Chapman år 1783 erhöll namn, heder och värdighet av konteramiral, lät han genom amiral Trolle förstå att han även

önskade få lön såsom sådan. Konungen svarar Trolle i brev från Neapel 16/3 1784, att han »såg med bedrövelse, att han är människa som andra och att, då man trott sig göra mycket för honom, han finner skäl att ej vara nöjd — — — Hvem vet, om han en gång ej pretenderar att kommendera flottan? — — — Jag är långt ifrån att ej göra honom den rättvisa han förtjänar, och hade det varit i höstas fråga om att göra honom till konteramiral, kanske hade jag lätt nog kunnat smälta den nyheten att göra en byggmästare till generalsperson. Uppehåll honom med goda ord så går kanske humöret över, törhända finnes goda skäl för att, när jag i höst inträffar i Carlskrona, överraska Chapman med vad han önskar.»

En annan anekdot må nämnas från år 1799 en tid efter det han av Gustaf IV Adolf erhöll Vasaordens storkors. Chapman skrev: »Jag bar mig rätt illa åt, då H. Maj:t var här. Jag tog mig väl den friheten att genast genom brev tacka H. Maj:t i underdånighet för Dess nåd att tilldela mig St. K. V. O., hade även ärnat att nu muntligen tacka, men, genom det att jag talte med Amiralen om skepp, kanoner och virke, så glömde jag då helt och hållet bort det, att jag ej förr än på återresan till Skärva, då chrachanen reflecterade mot vagnsfenstren, påminte mig om det stora fel jag begått, så att, om jag lefver till H. Maj:t härnäst hitkommer, tors jag omöjligen visa mig. Så är det när man blir gammal, man förlorar af minnet. Emellertid skäms jag oändligen och tror jag blir aldrig glad mera». ³⁰ Chapman var myc-

³⁰ De gustavianska papperen av Geijer, 1—3.

ket gästfri. I sina brev inbjuder han sina vänner till besök, deras rum stå alltid färdiga etc.³¹ Han gifte sig aldrig, men adopterade med H. Maj:ts tillstånd en G. A. Neuendorff, sedermera överste och son till skeppsbyggmästare Neuendorff, en god vän till Chapman och hans kompanjon på Djurgårdsvarvet. Tersmeden uppger emellertid, att unge Neuendorff var hans naturlige son med hans hushållerska, och att hon senare skulle ha gift sig med byggmästare Neuendorff.³² Chapman var frisk och kry intill det sista, t. o. m. så vig att han, 87-åringen, kort före sin död kunde bita

sig i hälen. Den rödsotsepidemi, som 1808 härjade i Karlskrona torde hava varit anledningen till hans frånfalle. Tyvärr kom Chapman på gamla dagar på obestånd och måste sälja sin gård Skärva och fick icke vila i den vackra grav han rätt sig därute; han fick sin grav i stället på Augerums kyrkogård.

Eftervärlden kan med full anslutning instämma i de vackra ord, som stå att läsa på hans minnessten i mönstersalen i Karlskrona. »Hans snille och fosterlandskärlek, verksamma till Gustaf III:s ändamål, gäfvo Sverige nya flottor efter förbättrat byggnadssätt. — Då arbetet fortsattes, ägnade Carl, Hertig av Södermanland, Svea Rikes Stor-Amiral, uppfinnarens bild åt odödligheten.»

³¹ Brev till B. v. Platen, K. B. m. fl. i K. Ö. M. S. B., Karlskrona.

³² Tersm. mem., del. V. s. 170—71.

VÄNSTER HAND OCH MOTSOLS

AV

UNO HOLMBERG.

I många magiska folkbruk, som omnämnes även i sägner, spelar den *vänstra handen* en mycket viktig roll. Så är fallet i synnerhet med den slags trollkonst, som vanligen betraktas som svartkonst. Därför säger också folket i vissa trakter, t. ex. i Ingermanland, att den vänstra handen är »trollkarlarnas eller nojdernas hand».¹ Likaså är »motsols» riktningen för deras hemlighetsfulla rörelser. Redan fordom gjorde man i Skandinavien skillnad mellan *andsólis* och *ganga at sólu*. »Medsols» var den rätta riktningen, som iaktogs bl. a. i det dagliga arbetet, *andsólis* (=motsols) förekom endast i vissa ceremonier.² »Det hørte med til Troldom», säger Joh. Storaker³ i det han talar om magiska folkbruk i Norge, »at gjøre det ved at gaa 'mod solen' eller baklænds, og endnu mere, naar det skulle ske under Eder og i den 'Slemmes' navn.»

Det är självklart, att man icke i den grå forntiden handlade i den »Ondes»

namn, ej heller kände till sådana begrepp, som svart och vit magi, de äro utan tvivel en följd av den kristna kulturen såsom ock många hithörande bruk, men det oaktat har *ganga at sólu* och *andsólis* haft sin betydelse redan under den rena hedendomen. Här möta vi även, och vanligen just i de »motsols» utförda förrättningarna, den »vänstra handen». Ursprungligen hör såväl den »vänstra handen» som »motsols» eller »baklänges» till de *dödas kult*.

Det är ej svårt att finna exempel på den vänstra handens roll i riter, som stå i samband med de döda. Då lapparna trodde, liksom nordbor i allmänhet, att de dödas andar, »julfolket» (= *jóla-sveinar*), vandrade omkring om julen och då skulle förplägas med offermat, togo de härvid enligt Graan⁴ »medh een skied flåttet uthur kittelen» och kastade »tree Skiedar med Afwugh (vänstra) handen på hwar fläck...» Även hos romare var det en urgammal sed att offra åt de underjordiska med vänstra handen (*inferis manu sinistra immola-*

¹ Suomen kansanrunousseminaarin julkaisuja, II, s. 68.

² Haaløygminne, 1921, s. 12.

³ Norsk Folkeminnelag, II, s. 181.

⁴ Nyare bidr. till kännedom om de svenska landsmälen, 1899, XVII, 2, s. 68.

mus pocula). Och då fornindierna för rättade offer åt andarna (*raksas*), böjde de det vänstra knäet, fastbundo offerdjurets vänstra framfot samt utströdde offergåvorna med den vänstra handen.⁵

Dylika forntida seder ha bevarats bl. a. i vissa åkerbruksriter. Det har varit en allmän sed hos många europeiska folk, sannolikt även i Skandinavien, att vid vårsådden kasta de första kornen med vänstra handen eller över vänstra axeln bakåt.⁶ Senare har man betraktat denna urgamla sed som en skyddsåtgärd eller som trolldom i allmänhet, tidigare har den, såsom det tydligt framgår av Volga-folkens föreställningar, varit ett offer till de döda. Mordvinerna, som hava för sed att även »skörda den dödas andel», hålla härvidlag med vänstra handen fast från skärans bett och kasta de sålunda avigt skurna sädesstråna bakåt över huvudet.⁷ I Estland skulle husvärden själv alltid begynna skörden genom att med vänstra handen skära tre handfulla stråknippor, som sedan hängdes i bodens tak »för att säden icke skulle taga slut.»⁸ Också tyskarna i Siebenbürgen avskära den första kärven med vänstra handen och bevara den för att giva den nyårsmorgon åt fåglarna.⁹ Ehuru folket nämner fjärilar, maskar, möss, fåglar m. m. som mottagare av dylika sådd- och skördeoffer, så är det dock säkert, att man ursprungligen härmed åsyftade de avlidnas andar. Tjere-

misserna fira en åminnelsefest till de dödas ära alltid, då maskar (larver), möss eller andra skadedjur i större mängd uppenbara sig i en åker. Om sådana 'hungrande' själar säges, att de avlidit för länge sedan och ej mera hava vid liv släktingar, som skulle draga försorg om dem.¹⁰ Samma tanke ligger under följande meddelande från svenska Österbotten: »För att hindra möss att gnaga höet i lador bör man, då det köres in, bita i det första strået och säga: 'Det här är de dödas mat'.»¹¹

Då man ofta såväl i folkföreställningar och bruk som också i forskningar sammanblandar den första stråknippen eller den första kärven med den sista, torde det vara på sin plats att påpeka, att det ursprungligen gjorts en väsentlig skillnad mellan dessa. De första stråna har använts till offer, men i de sista har man trott sig kunna förvara över vintern åkerns växtkraft eller sädens liv. I ryska Karelen kunna de sista stråna, som på somliga ställen t. o. m. flätas och som lämnas oskurna i åkern eller skäras och ställas i riknuten, hava samma namn, som den ulltofs, som vid fårklippningen kvarlämnas på fårets rygg.¹² Att förklara den sista kärven som ett offer strider mot *prima principia* i offerriter: *det som offras, bör vara det första*. »Fågelneken», som vid jul — även i finska Österbotten och bland karrelare öster om finska gränsen — uppställas åt fåglarna, torde vara ett offer och som sådan kan den icke, såsom några forskare antagit, ursprungligen varit

⁵ Eitrem, *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*, s. 41. Schwab, *Altind. Tieropfer*, s. 112.

⁶ F. F. *Communications*, nr 22—23, s. 40 ff.

⁷ Jfr. Smirnov, *Mordva*, s. 550 f.

⁸ *Suomi*, V, 2, s. 267.

⁹ Jahn, *Opfergebr.*, s. 160.

¹⁰ Holmberg, *Tsheremissionen uskonto*, s. 29 f.

¹¹ *Finl. sv. folkd.* VII, s. 270.

¹² *Suomi*, V, 2, s. 120 ff.

den sista kärven. Storaker¹³ påpekar också uttryckligen, att efter norsk sed »det förste skall ofres fuglene». Här gäller samma lag, som i mångt och mycket annat: *det första skall offras, i det sista ligger 'lyckan' förborgad*. Jag känner ej heller till att man någonstades skulle ha skurit den sista kärven med vänstra handen.

Seden att offra med vänstra handen eller över vänstra axeln iakttages vidare då man försöker få tillbaka ett berg eller skogtaget husdjur. I Vörå skulle man gå till ett ställe i skogen, där tre vägar mötas, samt kasta en penning över sin vänstra axel, då skulle den försvunna kon återvända hem.¹⁴ Hos svenskarna i Österbotten har det likaså varit sed att »då kreaturen den första gången om våren utsläppas på bete, 'betala rådan', vilket sker sålunda, att man kastar en slant över vänstra axeln med orden: 'Här får rådad, o ja ska ha koan min'.»¹⁵ I finska trakter har man, då kon blivit 'skogtagen', kastat t. o. m. eld över vänstra axeln för att skrämma 'skogens husbonde'.¹⁶ Syrjäerna hava för sed att med den vänstra handen teckna på en näverbit skogens alla stigar, då man försöker utforska, var en skogtagen ko befinner sig, eller man skriver på en näverlapp från höger till vänster eller bakvänt en bön till skogens rådar.¹⁷

Av de finska samlingarna framgår tydligt, att den underbara värld, dit de 'skogtagna' hamna är andarnas värld,

som vanligen tänkes ligga *under jordskorpan*. Man säger t. ex. att den försvunna kon, då den återfunnits, stigit upp ur jorden.¹⁸ Svenskarna i Österbotten kalla dylika andar, som röva bort både barn och husdjur, för 'underjordiska' eller 'underbyggare'. Mycket belysande i detta hänseende är följande sägen: »Två flickor vallade kor på en äng och satte sig därunder vid en hölada. En ko gick på ett åkerstycke, där råg var sådd, varför den ena flickan gick och körde den därifrån. När hon kom tillbaka var den andra flickan försvunnen. Hon trodde då, att underbyggarna hade tagit henne. Efter ett år, då samma flicka vallade kor på samma ställe, kom den försvunna flickan upp ur jorden och gav henne händerna fulla med silverpenningar. Därefter gick hon tillbaka ned genom jorden.»¹⁹ I Finland har det t. o. m. varit sed att då kon blivit 'skogtagen', slå med en kvist på marken och säga: »Jord, jord, öppna ditt sköte och släpp bort min egen!»²⁰ I ryska Karelen skulle man, då skogsanden tagit hunden, stampa med den vänstra foten i marken och ropa: »hunden tillbaka!»²¹ Sådana skogsandar synas vara mycket nära besläktade med de dödas andar. Syrjäerna pläga också säga, då kon icke anlät hem, utan förblivit i skogen: »de döda människorna hava undångömt den.»²² Enligt votjakerna förorsakas hästens försvinnande av en manlig avliden, men kons av en kvinnlig.²³ Också tjeremis-

¹³ Norsk Folkeminnelag, II, s. 160; jfr. Hyltén-Cavallius, Varend o. virdarne, II, s. 124.

¹⁴ Tegengren, Sv. Litt.-Sällsk. archiv, 132.

¹⁵ Finlands sv. folkd. VII, s. 324.

¹⁶ Kalevalaseuran vuosikirja, III, s. 30.

¹⁷ Permskij kraj, III, ss. 297 o. 299.

¹⁸ Kalevalas. vuosik., III, s. 19 f.

¹⁹ Finl. sv. folkd., VII, s. 306.

²⁰ Kaleval. vuosik., III, s. 21.

²¹ Suomi, V, 2, s. 140.

²² *ibidem*, s. 141.

²³ Holmberg, Permalaiisten uskonto, s. 50.

na säga vid åminnelsefester till de döda: »undangömmen icke vår boskap!»²⁴

Att de 'skogtagna' ansetts hava hamnat i en underjordisk värld, framgår vidare av föreställningen att man kan skåda dem eller ropa till dem genom en springa, som uppstår, då man lyftar upp en trädrot eller skär upp en torva, så att bägge ändar fasthånga vid marken.²⁵ Samma idé döljer sig bakom den norska seden att gå till kyrkogården midsommarnatten och sätta en torva på huvudet för att komma i förbindelse med andarna. Folket tror nämligen att man »med en Torv paa Hovedet kan da træffe sine afdøde Slægtninge, tale med dem og faa vide, hvorledes de have havt det, siden de døde». Storakers uttydning av denna sed träffar på det rätta i det han säger, att man genom att stå med en jordtorva på huvudet »kommer paa en sindbilledlig Maade til att dele Bolig med de, som have Græstørven over sit Hoved, nemlig Kirkegaardens Døde», och med detsamma »ogsaa bliver istand til at se og høre den Adfærd, som om man hørte dem til».²⁶

Men den vänstra handen eller vänstra sidan spelar en viktig roll också vid själva begravnings- och åminnelsefester. Då Volga-folken offra till den döde t. ex. en häst, skall offerdjurets huvud riktas 'mot natten' och hästen skall fällas till marken så att den vänstra sidan kommer uppåt. Till de stora naturgudarna offras alltid på motsatt sätt. Vid en viss åminnelsefest hava votjakerna för sed att äta upp endast den vänstra delen av

offerhästen.²⁷ Ostjakerna vid Surgut sätta en slant åt den döde i dennes »vänstra hands näve». Vid Vach ställes vid begravningen den dödes andel av offermaten vid likkistan på vänstra sidan av den dödes huvud. Vid Tremjugan samlar man offerdjurets alla ben, omlindar dessa med djurets hud samt sätter detta knyte i graven på den dödes vänstra sida.²⁸ Samma sed har iakttagits i Finland, då man vid likfärden tagit fjäderrarna av en skogsfågels vänstra vinge och lagt dem i den dödes släde på vänstra sidan.²⁹ Beltirerna vid Altai lägga vid begravningen en flaska brännvin i den dödes vänstra hand. Likaså, då man härvid offerar en häst, kastas dess tömmar före slaktningen tre gånger på den avlidnas vänstra hand med orden: »Tag din häst!» Detta göres enligt folket, emedan »i den andra världen den vänstra handen blir den högra».³⁰ Samma roll spelar den dödes vänstra hand vid begravningsbruk hos vissa afrikanska stammar³¹, och troligen av samma orsakar den finska trollkarlen för att utöva sina hemliga konster ett finger från li-

²⁷ Gavrilov, Poverja, s. 40. Då den vänstra sidan ansågs i allmänhet tillhöra de döda, kunde romarne säga: *nihil dextrum mortuis convenit*. Eitrem, som anför flera exempel på hithörande romerska seder och bruk, antager (Opferritus, s. 34), att den vänstra sidan därför att den är svagare och som sådan mera utsatt för andarnas angrepp, har tillägnats de avlidna. Tidigare har man förklarat saken så att emedan den vänstra sidan, då man riktar sin blick mot öster, kommer att vara vänd mot norr och »natten», därav skulle följa att den vänstra sidan är andarnas sida.

²⁸ F. F. Communic. nr 40—41, ss. 69, 106 o. 121.

²⁹ Varonen, Vainajainpalvelus, s. 77.

³⁰ Keleti Szemle, I, s. 107 f.

³¹ Westermann, Die Kpelle, Ein Negerstamm in Liberia, s. 193.

²⁴ Holmberg, Tsheremissien uskonto, s. 24.

²⁵ Kalevalas, vuosik., III, s. 22 f.

²⁶ Anf. arb., s. 222 ff.

kets vänstra hand.³² Att den vänstra handen i andarnas värld verkligen spelat den högra handens roll, framgår vidare av folksägner. Så berättas t. ex. i Asbjørnsens »Huldre-Eventyr (I, s. 273), huru spelmannen i den andra världen (hos Tuffefolket) spelar med sin vänstra hand. Syrjänerna säga, att också skogsrådan, som står i ett nära förhållande till de döda, uträttar allt med sin vänstra hand.³³

Syrjänernas skogsande säges t. o. m. bära sina kläder *aviga*. Likaså är fallet med den ryska skogsanden.³⁴ Enligt en allmän föreställning skall också den person, som blivit 'skogtagen' eller råkat i andarnas våld, för att kunna befria sig vända sina kläder aviga. Åtminstone bör man flytta den vänstra fotens sko på den högra och tvärtom. Denna sed har förekommit hos germaner, slaver, finno-ugrier, tatarer m. m.³⁵ Men seden att vända något avigt har förekommit även vid begravningsbruk. I somliga trakter i Finland har man, då man påklätt den döde, lagt den högra fotens strumpa på den vänstra foten och tvärtom. Då tjuvasherna vid Volga binda bastskor på den döde, göres icke knuten som vanligt, utan på »motsatt sätt». En sådan knut kallas för »den dödes knut».³⁶ Möjligen döljer sig ett dylikt förfaringssätt också i det fornnordiska dödsbruket: »binda 'helsko' på den döde».

Kasak-kirgiserna ställa sadeln bakfram på den dödes häst.³⁷ Också båtar, redskap, kärl m. m. har man vanligen lagt upp och ned på den dödes grav. Ostjakerna vid Surgut lägga en gryta och ett träfat i graven med bottnet uppåt.³⁸ Katanov säger, att enligt Altai-tatarerna få alla saker, som här synas vara »verkehrt», i den andra världen »das richtige, gerade Aussehen».³⁹

Detta bakvända förfaringssätt kan man iakttaga även vid gravfynd. Man finner t. ex. att svärdet fastbundits vid den dödes *högra* sida. Dylika exempel erbjuda bl. a. vissa gravfynd från järnåldern i Karelen enligt Finska Fornminnesföreningens Tidskrift XIII, fig. ss. 2—3 och 34—35. M. Chudjakov, som i en år 1922 av Museet i Kasan utgiven festpublikation skildrar en i sten huggen bild från gravkullen i Ananjino, omnämner som ett »besynnerligt drag» att dolken hänger vid mannens högra sida, ehuru »alla folk haft för sed att bära den vid den vänstra sidan». »Vi kunna icke», säger Chudjakov, »lösa detta problem, men vi anse det icke överflödigt att påpeka, att somliga folk vid Volga och Kama, såsom tjuvasherna och permjakerna, hava ända till våra dagar bevarat en urgammal sed, enligt vilken den döde skall påklädas på annat sätt en de levande: den dödes dräkt tillknäppes till vänster och ej till höger, såsom de levande bära sina kläder, kniven fastbindes vid den avlidnas bälte på den högra sidan m. m.» Att hänga svärdet vid den högra sidan förutsätter föreställningen,

³² Metsästystaikoja s. 2.

³³ Syrjänen Mössegs muntl. meddelanden.

³⁴ Maksimov, Netshistaja sila, s. 135 f.

³⁵ Kalevalas vuosik., III, s. 24.

³⁶ Varonen, anf. arb., s. 58. Materialy k objasneniju staroj tshuvashskoj very, s. 166. »Den dödes knut är känd även bland ostjakerna i Sibirien, F. F. Communic. nr 40—41, s. 94.

³⁷ Keleti Szemle, I, s. 279.

³⁸ F. F. Communic. nr 40—41, s. 101.

³⁹ Keleti Szemle, I, s. 108.

att de döda äro vänsterhändta. Då vapnet däremot lagts direkt i den dödes hand, finner man det i synnerhet i de sibiriska gravarna ofta där vänstra handen legat. Så synes vara fallet även i ett gravfynd, som gjorts av dr Ailio år 1912 i Eura socken i västra Finland och som torde härstamma från folkvandringstiden (grav VII i topografiska arkivet i Nationalmuseet i Helsingfors). Önskligt vore att arkeologerna ville fästa avseende vid denna sak.

I Tyskland har man, så snart döden inträffat, vänt upp och ned alla stolar, kärl m. m. i den dödes hem och senare t. o. m. vagnen, med vilken den döde förts till sitt sista vilorum.⁴⁰ Votjakerna vända upp och ned den dödes släda.⁴¹ I finska Lappmarken stötte man i kull alla möbler, då liket bars ut, samt slog med en yxa tre gånger på den dödes bädd sågande: »de förra ut, de nya in!»⁴²

De sistnämnda bruken torde icke kunna förklaras som offer, då de sagda föremålen vändes om blott för en kort stund. Troligen har man härmed åsyftat endast att underlätta den dödes avlägsnande till den andra världen. Härpå tyder även seden att vända något avigt, då man önskar befria sig från den dödes sällskap. Därför säger man i Tyskland, att de avlidna, som Allhelgonadagen kommit på besök, bliva förnärmade, om man då sätter ett bröd, en kniv eller en räfsa upp och ned.⁴³

⁴⁰ Dreschler, Sitte, Brauch u. Volksglaube in Schlesien, I, ss. 290 f. o. 303.

⁴¹ Wichmann, Tietoja votjaakkien mytologiasta, s. 41.

⁴² Varonen, anf. arb., s. 96.

⁴³ Dreschler, anf. arb., s. 310.

Ostjakkvinnorna hava för sed att bära sina huvuddukar och klädningar aviga en viss tid (4 eller 5 månader) efter en nära anförvants död. Somliga forskare hava häri sett en sorgedräkt, men såsom Karjalainen anmärker, är denna förklaring oantaglig. Enligt hans åsikt bör denna sed tolkas som skyddsåtgärd: genom att vända sina kläder aviga hava kvinnorna förändrat sitt utseende och gjort sig »främmande för den döde». Också denna tolkning verkar otillfredsställande. Frågan gäller här antingen att, på samma sätt som de 'skogtagna', frigöra sig från den dödes sällskap eller ock att tvärtom ännu en tid försöka stå i förbindelse med den döde. Det har nämligen hos ostjakerna varit brukligt att änkan gör t. o. m. en bild av den avlidne, håller den hos sig i hemmet och förplägar den under de första tiderna efter döden. Liksom man för att *befria sig från andarnas sällskap* skulle vända något avigt, så skulle man nämligen ock göra, då man ville *framkalla de döda eller träda i förbindelse med dem*. I Sverige har man föreställt sig »att om något vändes avigt, går den döde igen.»⁴⁴ Hos somliga folk har det varit sed att t. o. m. då man med offer skall nalkas de döda, vända sina kläder aviga. Så förfara t. ex. votjakerna. Då dessa vid ett sjukdomsfall förrätta det s. k. sista offret, som utan tvivel är ett offer till de döda, gå både mannen och hustrun med avigvända kläder nattetid med en svart höna till offerplatsen.⁴⁵ I Finland, liksom ock

⁴⁴ F. F. Communic. nr 40—41, ss. 131 o. 169.

⁴⁵ Söderbäck, Skrock, sed o. sägen i en Smålandssocken, s. 107.

⁴⁶ Gavrilov, anf. arb., s. 62.

annorstädes skulle även den person, som går till skogen för att uppsöka ett 'skogstaget' barn eller husdjur, vända sina kläder aviga. Annars kan personen i fråga icke finna det han söker.⁴⁷ Det är tydligt att man härigenom tror sig kunna komma i förbindelse med den andra världen.

Föreställningen, att andarna, då de besöka de levandes värld, uppenbara sig i avig dräkt, framgår vidare av en sed under fester, vid vilka de döda anses vandra omkring. Då har nämligen ungdomen iklätt sig avigvända pelsar och vandrande från gård till gård anhållit om förplägning. Att de härmed ursprungligen representerat de döda, framgår bl. a. därav, att dessa ceremonier iscensatts sent på kvällen. I ryska Karelen, där man i likhet med ryssarna tror, att de andar, som under julhelgen spökat omkring, fly ned i en vak, som på trettondagen vid kyrkans Jordanfest utugges i isen, ha även de personer, vilka på ovannämnda sätt vandrat omkring under julen, haft för sed, att trots årstiden doppa sig i sagda vak.

Av dessa exempel framgår tydligt, huru än meningen skall tolkas i varje enskilt fall, att *den andra världen tänkes vara omvänd* i förhållande till denna värld. Härav följer helt naturligt, att även 'motsols' hör till de dödas kult eller till de riter, som stå i samband med den underjordiska världen. Jag har med egna ögon sett, huru tjeremisserna, då de med häst och vagn fara till gravgården för att kalla den döde till »fyrtionde nattens fest», köra tre gånger 'motsols'

omkring den dödes grav. I naturgudarnas offerlundar åter gör man alla kringgående rörelser 'medsols'. Denna skillnad mellan *andsólis* och *ganga at sólu* påträffar man i Eurasien hos de flesta folk. Forbus⁴⁸ säger att även lappen, då han om julen dricker »skålen med horn», »vänder sig om 2 (troligen 3) gånger 'emot solen' och slår dricka ned, på hwilket ställe lägges fisk, kött eller annan mat». Här i Norden har denna sed bevarats också i senare trolldom. Man bör t. ex. gå tre varv 'motsols' omkring en kyrka, begravningsplats eller en grav, då man är tvungen att anlita de dödas hjälp. Söderbäck⁴⁹ omtalar bl. a. att en trollkarl i Småland, som kunde »kalla fram de döda», gjorde detta på så sätt att han »gick tre varv ånsyrs (motsols) kring kyrkan och blåste i nyckelhålet». Storaker berättar från Norge, att man på Hedeland har sett, när man suttit i kyrkan midsommarnatten, »at Trollkjæringerne have ofret til Fanden, og at de altid da have gaaet 'mod Solen', altsaa modsat av den Vei, som Folk gaar naar de ofre».⁵⁰ Sålunda har den Onde under den kristna tiden blivit arvtagare till de avlidnas offer.

Mag. phil. T. Lehtisalo, som idkat språkstudier hos jurak-samojeder har meddelat mig, att enligt jurakernas föreställning själva solen i den underjordiska världen går 'motsols' eller upp i väster och ned i öster. Härav får sin förklaring den urgamla seden att begrava de döda med huvudet åt väster och likaså att vända sig vid offer till de döda

⁴⁸ Reuterskiöld, Källskrifter, s. 37.

⁴⁹ Anf. arb., s. 149.

⁵⁰ Norsk Folkeminnelag, II, s. 223.

⁴⁷ Kalevalas. vuosik. III, s. 25 f.

mot 'solens nedergång'. Då mordvinerna följa den dödes ställföreträdare efter en nattlig åminnelsefest till gravgården, lyfta de honom att sitta på graven med ryggen vänd mot öster.⁵¹ Seden att fira dödsfester om natten torde bero på föreställningen, att i de dödas omvända värld är dag, då vi ovan jord har natt. Tjeremisserna säga vid den 'fyrtionde nattens' fest, då morgonen börjar gry: »den döde önskar slippa till vila».⁵² Hit hörande föreställningar hos det danska folket skildrar Feilberg⁵³ med följande ord: »Den döde bor i Graven, Kirkegaarden er hans By, Natten hans Dag, Dagen hans Nat... i den mörke Nat, föres hans Liv i de dödes samfund omtrent som det för blev fört blandt de levende.» Då den tidiga morgon- och sena aftonstunden förenar de dödas och levandes dag kan man förstå, varför man just vid dessa ögonblick enligt folktron lättast kan se allehanda andar och vålnader.

Från den s. k. »svarta magin» känner man vidare till seden att under vissa ceremonier gå *baklänges*. Också denna sed är sammanknippad med dödsbruk. »De döda», säger den svenska befolkningen i Finland, »äro i besittning av hemlig visdom. Om en person vill lära sig mäktiga trollkonster, bör han tre torsdagsnätter — den tredje skall vara skärtorsdagsnatten — begiva sig till kyrkan och baklänges gå tre varv kring den.»⁵⁴ I somliga trakter i Finland skall även den, som vill uppsöka en 'skogtagen' ko, gå till skogen baklänges, eller han skall

sätta sina näverskor bakfram på fötterna.⁵⁵ Likaså bör enligt lapparnas föreställning den, som sett eller hört spöken, återvända till sitt hus baklänges.⁵⁶ I Sverige skall man, då man framkallat den döde, läsa Fader vår baklänges, för att »få den döde ned igen».⁵⁷

Vi hava tidigare anfört flera exempel på huru man vid offer till de döda kastat en slant, korn eller annat *bakåt* över axeln. Också ostjakerna i Sibirien hava för sed att offra åt de avlidna »över handen» («über die Hand», rücklings).⁵⁸ Denna bakvända sed eller att offra bakåt, som iaktogs redan av forntidens folk⁵⁹ förekommer bl. a., då man för att befria sig från en sjukdom, som tros härleda sig från de underjordiska, offerar åt dem. Lapparna säga: »Om man ligger ute på bara marken, kan jorden sända sjukdom... den botas genom att någon anhörig till den sjuke tar fram tre ringar och bär dem till stället, där sjukdomen ådragits, kastar dem bakåt över axeln och går raka vägen hem utan att vända sig om mot det tjut och de röster, som höras bakom honom.»⁶⁰ I Estland bör man, då de 'underjordiska' (*maa-alused*) sänt en sjukdom, föra saltkorn tre gånger 'motsols' omkring det sjuka stället, spotta på saltet samt kasta det över den vänstra axeln i tre härdar.⁶¹ Även vid hit hörande spådomar har man haft för sed

⁵⁵ Kalevalas. vuosisik., III, s. 23.

⁵⁶ Qvigstad, anf. arb., s. 66.

⁵⁷ Söderbäck, anf. arb. 114.

⁵⁸ F. F. Communic. nr 40—41, s. 134.

⁵⁹ Samter, Die Religion der Griechen, s. 61. Eitrem, anf. arb. s. 41 f.

⁶⁰ Kolmodin, Folketro, seder o. sägner fr. Pite Lappmark, s. 13.

⁶¹ Verh. d. gelehrten Estn. Gesellschaft, VII, s. 20 f.

⁵¹ Smirnov, Mordva, s. 548.

⁵² Holmberg, Tsher, usk., s. 24.

⁵³ Dansk Bondeliv, II, s. 96.

⁵⁴ Finl. sv. folkd., VII, s. 272.

att kasta en sak över axeln och se, i vilken ställning den faller på marken. Vid naturgudarnas offerfester falla t. ex. tjeremisserna blotspån alltid fram för sig.⁶²

Det bakvända förfaringssättet hos germanerna omnämnes redan i *Lex salica* (c. 500 e. Kr.) Här säges, att en man, som begått mord och som ej var i stånd att betala »Wergeld» och som sannolikt redan givit bort allt sitt lösöre, men dock ej med det kunnat betäcka skulden, skulle gå i sin toma koja och taga från dess fyra hörn mull samt stående på tröskeln med ansiktet vänt mot det inre kasta mullen med sin vänstra hand bakåt över axeln på sin närmaste anförvant. Det är tydligt att mördaren härmed, för att försona sitt brott, skulle avstå från sin sista egendom och lämna den ännu återstående delen av »Wergeld» åt sin anförvant att betala.⁶³ Men det sätt, på vilket han skulle övergiva sin egendom, hör till dödsriter och åsyftar möjligen att handlingen skulle ske inför de dödas ögon.

Sett från de levandes värld är själva de dödas handlingssätt avigt. De tänkas t. o. m. vandra baklänges. I ryska Karelen säger folket att den dödes spökande ande »träder in i stugan baklänges». Just därigenom säger man sig kunna skilja den från en levande person.⁶⁴ Denna föreställning är sammanknippad även med skogsandar. Också dessa vandra i skogen baklänges. I småländska sägner, där det berättas huru »skogstippan» kommer för att värma sig vid en stockeld i

skogen, säges: »Hon trippade alltså fram till elden och då hon värmt sig, trippade hon baklänges därifrån». Folket påpekar, att det är hennes »fula baksida, som gör, att hon aldrig vill vända ryggen mot folk».⁶⁵ Följande anteckning har gjorts hos svenskarna i Österbotten: »Skogsjungfrun är ofta synlig. Sedd framifrån är hon en fint klädd, vacker jungfru med guldringar i öronen, men baktill företer hon bilden av en brandstake. »För att dölja detta lyte brukar hon gå baklänges».⁶⁶ Tjeremisserna tala om väsen med namn *owda* — sådana sägas leva många tillsammans i skog och mark — dessa skilja sig från människor i det att de gå på bakvända fötter och baklänges. Vidare säges, att då *owda* ute på ängen stiger på en häst, börjar ock det stackars djuret springa baklänges.⁶⁷ Likaså har sjöjungfrun i Kaukasien bakvända fötter: hälen säges vara framåt och tårna bakåt.⁶⁸ Detta tyder på att också hon tänkes gå baklänges.

Att råka stiga på dylika andars aviga spår bringar vanligen olycka både för människor och djur. Enligt en allmän europeisk föreställning insjuknar man då eller blir förvillad. I ryska Karelen säges om en »skogtagen» person, att han eller hon har råkat gå »över den ondes eller över skogsrådans spår».⁶⁹ Ryssarna tro att man blir »skogtagen», om man kommer på skogsandarnas stig.⁷⁰ Svenskarna i Finland säga: »Han har gått

⁶² Söderbäck, anf. arb., s. 121.

⁶³ Finl. sv. folkd., VII, s. 624.

⁶⁴ Holmberg, Tsher. usk., s. 38.

⁶⁵ Christianskij vostok, V, s. 161.

⁶⁶ Kalevalas. vuosik., III, s. 17.

⁶⁷ Maksimov, anf. arb., s. 136; Mannhardt, Wald- u. Feldk., I, s. 140.

⁶² Holmberg, Tsher. usk. ss. 82 o. 88.

⁶³ Hans Vordemfelde, Die germ. Religion in den deutschen Volksrechten, s. 70 ff.

⁶⁴ Paulaharju, Syntymä, lapsuus ja kuolema, s. 178.

i skogsrådans fjät» eller: »Han går på trollspår». ⁷¹ Just dessa aviga spår anses förorsaka att personen i fråga blir så förvillad att han icke mera kan hitta hem. Denne känner icke igen ens sitt eget hus. Följande uppgift från Sverige är särdeles belysande: »När man t. ex. vid bärplockning i den hage, där man lekt sina barnlekar, går vilse, så att allt ser ut att vara bak- och framvänt, så måste det väl vara 'skogstippan', som 'förvänder synen' på en för att locka en bort från kända vägar. Då har man bara att vända ut och in på mössa eller rock och allt lär åter bli riktigt.» ⁷² Också i Finland är sådana uttryck allmänna som: »skogen, skogsnuvan förvillar eller vänder syn». Men detta sker just då man råkat stiga på skogsrådans *fjät*. Detta framgår tydligt av esternas föreställning att då Kūlmking ('kall känga') — ett spöke, som säges »mest vandra omkring i skogen» — »har varit ovan om jorden» och någon då hamnar på hans fjät, så går personen i fråga vilse, tills han eller hon vänder sin strumpa eller sina kläder aviga. Det har hänt enligt esterna, att en husbonde på sin egen mark och med sitt eget hus inom synhåll ej har kunnat hitta hem. Om en sådan person säges: »han är på Kūlmkings fjät». ⁷³

Till den »omvända världen» hör också ostjakernas tro, att livet bortom graven *förrinner i motsatt riktning*: den döde blir allt yngre och yngre, allt mindre och mindre. Vid Tremjugan säges, att den döde lever i den andra världen lika mån-

ga år, som han levat här, samt att han föryngras och förminskas och blir till sist så liten som en skalbagge ⁷⁴ (jfr 'alvmyran' i den svenska folktron). Giljakerna föreställa sig de dödas liv på samma sätt, 'själen' »blir allt mindre och mindre, tills hon blir som en liten fågel eller mygga och slutligen som ett stoftkorn». ⁷⁵

Vidare finner man på hithörande folktrons område föreställningen, att det som är *uppåt* i de levandes värld, är *nedåt* i de dödas värld. Enligt mag. phil. T. Lehtisalo tro jurakerna, att i den underjordiska världen, som till fullo liknar den ovanjordiska och där allting är omvänt mot här, människorna gå med fötterna mot våra fötter. Likaså äro trädtopparna och hustaken nedåt. Detta naturligtvis sett från den ovanjordiska världen. En dylik föreställning har jag påträffat även hos Jenisejfolket. Ostjakernas dödsrike beskrives av Karjalainen med följande ord: »Dies allgemeine Totenheim entspricht in Umfang und Aufbau der irdischen 'lichten Welt', natürlich soweit dieselbe in jedem Landstrich den Bewohner desselben bekannt ist, mit ihren Gauen, Kreisen und Dörfern, Flüssen, Seen und Meeren, ihren Bedürfnissen und Beschäftigungen, und bietet in jeder Einzelheit ein Abbild derselben.» ⁷⁶ Det är självklart, att om en sådan värld tänkes ligga under jorden, den måste vara upp- och nedvänd.

Sådan är den underjordiska världen även enligt lapparnas forna föreställningar. Lundius säger i *Descriptio Lappo-*

⁷¹ Finl. sv. folkd. VII, ss. 313 o. 325.

⁷² Söderbäck, anf. arb., s. 122.

⁷³ Verh. d. Gel. Estn. Gesellschaft, VII, s. 17 f.

⁷⁴ F. F. Communic. nr 40—41, s. 195 f.

⁷⁵ Stadling, Shaman. i norra Asien, s. 26.

⁷⁶ Anf. arb., s. 183.

niæ (s. 6), att schamanen, då han vaknat upp ur sin dvala, förtäljer, att han varit »under jorden» och att där bor »ett folk, som gå sine fötter emot våra fötter». Detta folk, som säges »tillsluta sine dörrar hårdeligen», då schamanen ämnar besöka det, äger således under jorden hus och hem.

Nu övergå vi till frågan: huru har en sådan upp- och nedvänd värld uppstått i folkföreställningen? Vanligen har man härlett den underjordiska världen enbart av seden att begrava de avlidnas lik under jorden. Denna sed, säger en framstående forskare, »har framkallat föreställningen om jordskorpan såsom skiljemur mellan den synliga och osynliga världen». Dock bör man observera, att också sådana folk, som t. ex. tunguserna i Sibirien, vilka uppställa de dödas lik inom tvänne urhålkade stockar på höga pelare i luften och vilka t. o. m. anse det vara synd att gräva den döde ned i jorden, det oaktat tala om en underjordisk värld. Detta behöver icke nödvändigtvis vara lån från andra folk. Dessutom kan man icke märka, att den sagda världen enligt folktron skulle ligga just så djupt under jorden som den dödes kista. Tvärtom är det en allmän föreställning att dessa två världar skiljas åt endast av en mycket *tunn hinna*, som dock är så tät att vanliga ljud ej förmå genomtränga den, ej heller regndropparna. Hos Rysslands karelare hörde jag berättas, att den person, som är 'skogtagen', »icke blir våt, om det ock regnade under tiden huru mycket som helst, först sedan han börjar hitta hem, blir han våt». Just bakom denna tunna hinna är allt omvänt

och upp och ned, den vänstra handen är den högra. En sådan värld kan ej på något sätt få sin förklaring av begravningsbruk, det är ju uppenbart att de ovannämnda dödsriterna tvärtom härstamma från en föreställning, som föregått själva seden. Lika svårt är det, att härleda denna aviga värld ur drömmar. Det är nog sant att man tror sig i drömmen kunna färdas till de döda, se deras liv och deltaga i deras sysslor, men i drömmarna överensstämmer ju det som är uppåt och nedåt med verkligheten. Dock torde det finnas någon iakttagelse, som hos naturmänniskan väckt tanken på en omvänd, underjordisk värld, och en sådan iakttagelss är *spegelbilden i vattnet*.

Denna förklaring nämnes förbigående redan av Carl Linné, då han beskriver sitt besök år 1741 hos en »klok kvinna» vid namn Ingeborg i Wirestads socken. Om denna kvinna, »som blef sökt öfwer hela landet såsom ett orakel och hade större namn om sig uti medicinen än mången Doctor», säger Linné: »Hon trodde, att hvar menniskia hade sin *hamn*, som henne följde såsom skuggan följer kroppen, och att denna hamn gick perpendiculairt neder åt jorden, såsom menniskian går perpendiculairt ofwan jorden, wändandes hamnen stadigt sina fötter emot sin menniskas fötter, hwar til hon ofehlbart fådt anledning af diur, skogar och berg, som brede wid en stilla stående och klar siö eller elf spegla sig i watnet, då man ser träden och andra ting liksom växa i watnet neder åt såsom de på landet stå up åt.»⁷⁷

⁷⁷ Öländska och Gothländska resa, s. 312 f.

Liksom denna 'hamn' är hela den underjordiska världen en återspeglning i vatten av den ovanjordiska. Just därför är där allting avigt, upp- och nedvänt, den vänstra sidan är den högra. Därför är den andra världen också *underjordisk*. Senare ha andra speglande föremål förökad människans hithörande erfarenheter. Möjligen torde också en sådan föreställning som att skogsanden visar blott sin *framsida* kunna härledas ur spegelbilden. Med tillhjälp av spegelbilden kan man vidare förstå den egendomliga uppfattningen att då man vill skjuta en ande, bör man rikta bösspipan mot sig själv. Eva Wigström berättar från Roslagen, att två jägare beslöto döda skogsfrun. Den ena sköt på människors vis och fick kulan i sitt eget bröst, men den andra, som visste vända bösspipan mot sig själv, då han sköt, dödade skogsfrun.⁷⁸ Också i Österbotten säger man, att man kan skjuta 'lövjerskan', om man först riktar bössmyningen mot sitt eget bröst.⁷⁹ Om man framför en spegel vänder bösspipan mot sig själv, synes den ju i bilden vara riktad mot 'anden'. Denna föreställning är dock en variant av en annan, nämligen att man skall skjuta bakåt på en ande. Så skjuta t. ex. esterna i detta fall bakåt över sin vänstra axel.⁸⁰ Lapparna tro: »Wenn man mit einem Seegepenst (Draugen) kämpft und das Messer gerade vorwärts stösst, sticht man sich selbst; darum soll man mit dem Heft dess Messers unter den linken Arm nach hinten stossen, da erst trifft man.»⁸¹ Men

⁷⁸ Sv. landsmål, VIII, 3, s. 107.

⁷⁹ Finl. sv. folkd., VII, s. 624. Jfr. Metsästystaikoja, §§ 87 o. 180.

⁸⁰ Korhonen, Vakkalaitos, s. 64.

⁸¹ Qvigstad, Lappischer Aberglaube, s. 66.

också detta förfaringssätt hör ju till det aviga.

Ett bevis på att den aviga världen, där andarna bo under jorden, faktiskt ursprungligen uppstått av spegelbilden i vattnet erbjuder vidare den över hela jorden kända seden, att skåda in i andarnas värld med tillhjälp av *vatten*. Då ett barn eller ett husdjur blivit 'skogtaget' har man i ryska Karelen vänt sig till en trollkarl, som går till en vik, där vattnet skall stå stilla, tager av det i en skål samt skådar i detta vatten, var den 'skogtagna' befinner sig.⁸² I stället för vatten har man hos den svenska befolkningen i Österbotten under senare tid använt även brännvin, såsom det framgår av följande anteckning: »En treårig flicka lämnades en gång under uppsikt av en något äldre gosse, men försvann och kunde ej återfinnas, oaktat grannarna hjälpte till att leta. Man begav sig då till Allbak-Antt i Nedervetil. Han 'skåda i brännvine' och efter hans anvisning påträffades flickan på eftermiddagen andra dagen efter försvinnandet. Hon satt på en sten, förbi vilken man gått många gånger tidigare utan att märka något.»⁸³ Forngrekerna kallade detta för *hydromanti*. I Tyskland talar folket om ett trolldomsredskap, som kallas 'Erdspiegel', »aus welchem man alles sehen kann, was man nur will. Ein solcher Spiegel zeigt die werborgenen Schätze, die Erzlager, die Quellen, das gestohlene Gut und den Aufenthaltsort der Seelen in der Unterwelt.»⁸⁴

Skådandet i vatten eller också i andra

⁸² Kalevalas. vuosik., III, s. 60.

⁸³ Finl. sv. folkd., VII, s. 314.

⁸⁴ Schönwerth, Aus der Oberpfalz, III, s. 218.

blänkande föremål är känt i alla världsdelar. I Afrika stirrar man i vatten tills den ande uppenbarar sig, som skall blidkas med offer, eller man skådar in i ett djupt träsk för att taga reda på huru kriget avlöper. I Sydamerika tror man sig se bl. a. i speglande metallföremål skuggorna av de förbivandrande andarna. Därför skall man även i Europa övertäcka speglarna samt andra blänkande föremål i sorgehuset. I Australien skådar man i vattnet, huru andarna leva sitt liv i den andra världen eller man ser i en »ljus sten», var den sjukas själ befinner sig. Dessa och flera andra exempel på detta förfaringssätt både från Europa och andra världsdelar omnämner t. ex. Géza Róheim i sin artikel »Spiegelzauber» i tidskriften *Imago*.⁸⁵

Vid sidan av blänkande och speglande föremål, som utan tvivel senare kommit i bruk, har vattnet i den primitiva tankegången spelat en mycket märkligare roll även därför att vattnets speglande yta kan ju lätt genomträngas. Troligen just däri finna vi en förklaring på föreställningen, som man påträffar hos många naturfolk, nämligen att de dödas land ligger under vatten. Ätminstone hos de flesta av Sibiriens folk betraktas dykande fåglar, lommar m. m., vilka en längre tid kunna uppehålla sig under vattnet, som dödsrikets fåglar eller som schamanens budbärare, vilka han sänder till den underjordiska världen. Enligt sydvogulerna befinner sig dödsriket vid en stor sjö, Löustumen, i närheten av Konda-flodens källor. I denna sjö simmar dödsfurstens fåglar,

lommar och andra dykare, av vilka de förstnämnda kallas av nordvogulerna för 'de dödas änder'.⁸⁶ En form av en sådan tro är lapparnas föreställning om *saiva*-sjöar med dubbelt botten, som synes varit känd även i Tavastland och som motsvaras av norrsmännens 'huldretjärn'.⁸⁷

Denna omvända värld, som ovan beskrivits återspeglar sig icke endast i dödsbruk, utan även i mångahanda *tydor* och *varsel*, där det aviga eller bakvända spelar en avgörande roll. En mycket allmän föreställning är t. ex. att man icke, då man om morgonen stiger upp, skall först sticka fram sin vänstra fot, ej heller dra skoplaget på densamma innan man påklätt den högra foten. Sådant anses nämligen förebåda något ledsam. Forngrekerna ansågo det vara ett olyckligt omen, om man i drömmen sväpte kläderna om sig åt vänster eller skrev från höger till vänster⁸⁸. Volga-folk, som tro att tomten i stugan eller i badstun under natten eller under badandet stundom vänder någons kläder aviga, säga, att detta förebådar sjukdom eller död. Ett olyckligt omen är vidare att göra något i bakvänd ordning. Då handlar man nämligen på andarnas vis. I en jurak-samojedisk sägen förtäljes huru ett kvinnligt spöke först kammare sitt flätade hår och sedan löser upp flätorna⁸⁹.

Hos de flesta av Sibiriens folk har det varit sed att schamanen, då han skall

⁸⁵ F. F. Comm., nr 40—41, s. 186.

⁸⁷ Holmberg, *Die Wassergottheiten*, s. 30 f. *Virittjä*, 1919, s. 120.

⁸⁸ *Eitrem. anf. arb.* s. 35.

⁸⁹ Lehtisalo, *Entwurf einer Mythologie der Jurak-samojeden*, s. 117.

⁸⁵ V, h. 2, s. 82 ff.

taga reda på huruvida den sjuka kommer att dö eller tillfriskna, kastar det föremål, med vilken han slår på sin trumma, upp i luften och ser efter huru det faller ned på marken. Om den aviga sidan kommer uppåt, anses den sjuka vara förlo-rad. Olycka eller död är att vänta även om en sked eller kopp, som använts vid en dödsfest, råkar falla ned med botten uppåt. Denna varsel är känd över vida områden i Asien och i Europa.

Man kunde ju tänka sig att dylika varsel kommit att beteckna något ledsamt endast därför att de strida mot den naturliga ordningen, men då man ser att en motsvarande idé döljer sig även i dödsbruk, vilka återgå till föreställningarna om den andra världen, är det san-

nelikt att även dessa varsel stå i ett nära förhållande till de dödas levnadssätt.

Till sist må här nämnas en säregen föreställning, som upptecknats bland den svensktalande befolkningen i Nyland: »Om man går baklänges över en bro, säges det, att man visar far och mor till helvetet». Det är troligt att »helvetet» här har senare trätt i stället för »dödsriket», dit man skulle färdas över en bro. »Baklänges» åter hör till de avlidnas sätt att färdas. Även den grekiska Karons förebild i Egypten färdas i sin båt enligt Dödsboken med bakåtvridet huvud. Så framställes han även i bilder⁹⁰.

⁹⁰ Nyland, 1889, fjärde häftet, s. 138.

FIG. 1. KARON. DÖDSBOKEN.

DE OSTBALTISKA NATIONALITETSFÖRHÅLLANDENA I FÖRHISTORISK TID

AV

GUNNAR EKHOLM

I Rig 1923, s. 127 ff.¹ lämnar professor A. M. Tallgren en intressant översikt av den förhistoriska utvecklingen inom nordöstra Europa och särskilt de östbaltiska länderna. Samtidigt göres där ett försök att — delvis med stöd av det arkeologiska materialet — klarlägga nationalitetsförhållandena i dessa länder under tiden innan de historiska källorna börja flöda. De resultat, vartill professor Tallgren i berörda hänseende kommer, kunna sammanfattas på följande sätt. Stenålderskulturen i hela nordöstra Europa får anses uppbyggt av urfennougriska nomadfolk. Under bronsåldern göra sig bland dessa vissa förskjutningar gällande, så att Estland och det inre Finland vid denna tid endast äro svagt befolkade, såsom framgår av de här ytterst sparsamma fynden, under det att i södra Ostbalticum folken av baltisk stam skapa sig en egen bronsålderskultur. Med början redan före Kristi födelse invandra under äldre järn-

åldern från Centralryssland till länderna söder om Finska viken västfinska stammar, som där utbyta sin epineolitiska gorodisjtje-(borgberg-)civilisation mot en ostgermansk, från Weichselområdet utgående järnålderskultur. Under yngre järnåldern koloniserar av finnarna Estland, södra Finland och största delen av Nordryssland.

De av professor Tallgren berörda problemen höra till de svåraste och minst utredda, som arkeologien för närvarande har att brottas med. Såväl med hänsyn härtill som i betraktande av den vikt och betydelse, som dessa frågor äga icke minst för den svenska förhistorien, må det tillåtas att här göra dem till föremål för ett närmare skärskådande. Sedda ur nordisk arkeologisk synpunkt torde en del av dessa frågor delvis te sig i något annan dager, än när de betraktas ur östbaltisk synvinkel, och måhända står därigenom något att vinna för deras allsidiga belysning.

Vad beträffar den äldsta stenåldern i Ostbalticum, har alltsedan Grewingsks

¹ De förhistoriska nationalitetsförhållandena i nordöstra Europa och speciellt i Ostbalticum.

första framläggande av Kunda-fyndet² de där förekommande ben- och hornredskapens nära överensstämmelse med de skandinaviska varit allmänt erkänd. Efter de senare årens viktiga och väl undersökta skandinaviska fynd måste nu betraktas såsom fastslaget, att redskapen av Kunda-typ tillhöra tiden närmast efter de danska boplatserna av Maglemose-Svaerdborg-gruppen. Förhållandena på den svenska boplatzen vid Råbelövssjön³ antyda, att dessa fintandade benspetsar och harpuner med stora hullingar tillhöra övergången mellan Ancylus- och Litorina-skedena.

Ehuru antropologiskt material ännu föreligger ytterst sparsamt från denna äldsta skandinaviska stenålder, är dock bland nordiska arkeologer den förhärskande meningen — fotad på kontinuiteten i den följande utvecklingen — att vi i denna kulturs bärare ha att se förfäderna till de germanska Östersjöländernas nuvarande inbyggare, alltså ett folk av urindoeuropeisk stam. Då de för denna boplatzbebyggelse karakteristiska redskapen längs Östersjöns södra och östra kuster kunna följas bort till länderna söder om Finska viken, synes icke föreligga någon anledning, att uppfatta representanterna i dessa trakter för denna jägare- och fiskare-kultur såsom tillhörande någon annan ras.

När Tallgren uttalar såsom sin mening, att den östbaltiska stenåldern »kan-

ske är ur-finno-ugrisk», är det under hänvisning till denna kulturs kamkeramik med dess starka östliga orientering. Såsom han själv framhåller, står emellertid i Centralryssland denna kamkeramiska stenålder i förbindelse med annan kultur (Fatjanovo), som måste betecknas såsom sannolikt uppburna av urindogermanska folk. Vid en blick på Tallgrens karta, Rig sid. 137, fig. 8, visa sig också de båda kulturernas områden sammanfalla i fråga om sina centralaste och viktigaste partier. Dessa förhållanden tyda på att det är förenat med vissa svårigheter att uppdraga några bestämda gränser mellan tvenne östeuropeiska, av olika stammar uppburna stenålderscivilisationer. Det torde kunna ifrågasättas, om icke dessa båda kulturer i analogi med de skandinaviska boplatz- och åkerbrukshabitationerna böra uppfattas såsom två olika, delvis kronologiskt åtskilda civilisationsformer inom en och samma folkgrupp, antingen fenno-ugrisk eller indogermansk.

Vid valet mellan dessa båda alternativ är i väsentlig grad avgörande den allmänna arkeologiska karaktären hos de båda kulturerna. Vad beträffar Fatjanovo-gruppen, har Tallgren i ett flertal arbeten⁴ ådagalagt, att den genom sina enmansgravar med stridsyxor och keramik, sin bärnstensimport och andra detaljer visar sin bestämda anknytning till Östersjö-området, varför den även enligt hans mening bör betecknas såsom indo-

² Geologie und Archaeologie des Mergellagers von Kunda in Estland. Archiv f. Naturkunde Liv-, Est- u. Kurlands IX:2 (1882).

³ Sundelin, Råbelövssjöns och Nosabykärrets senkvartära historia och de där gjorda stenåldersfynden. Geolog. Fören. Förh., Bd 44 (1922).

⁴ Finska Fornm. Tidskr. XXV:1 (1911), s. 84; ibidem XXXII:2 (1920), s. 16 ff.; Sitzungsber. d. Gelehrt. Estn. Ges. 1912—1920, s. 185 ff.; Rig. 1923, s. 137 f.

germansk. Den andra kulturgruppen karakteriseras, såsom ovan framhållits, i väsentlig grad av kamkeramiken, och i denna diskussion är därför frågan om dennas genesis av det största intresse.

Om kamkeramikens ursprung äro skilda meningar uttalade. Almgren ser i den en östlig särutveckling av den svenska enmansgrav-keramiken.⁵ Ailio åter anser,⁶ att keramiken i fråga under sin utveckling avspeglar inflytelser från skilda håll, även från Sydsandinavien, men att dess huvudområde är att söka i Ryssland, och att den därifrån spritt sig västerut till länderna å ömse sidor om Finska viken. Även Tallgren betonar, såsom vi ovan sett, den östliga karaktären hos denna keramikgrupp.

Även under förutsättning, att kamkeramikens vandring går från öster till väster — ännu synes dock denna fråga icke definitivt utredd — och att den uppstått hos en fenno-ugrisk stam är dock därmed icke bevisat, att alla folk, som upptaga denna keramik, tillhöra nämnda ras. I de östbaltiska länderna är kamkeramikens uppträdande möjligen att tolka endast såsom ett vittnesbörd om östliga kulturinflytelser. Vidare torde den fenno-ugriska nationaliteten hos det ryska kamkeramikfolket kunna betraktas såsom mycket oviss. Då i just samma trakter, såsom framgår av professor Tallgrens utredningar, indoeuropeiska folk-element finnas redan under stenåldern, kunna dessa även vara bärare av den

kamkeramiska kulturen.⁷ Att denna relativt högtstående odling under bronsåldern urartat till en primitiv epineolitisk gorodisjtje-civilisation förefaller även egendomligt. För övrigt är kamkeramikulturens hänförande till finnarna icke förenligt med de språkvetenskapliga slutsatserna, att dessas invandring skall ha skett först under bronsåldern (se nedan).⁸

Av betydligt större vikt för den här debatterade frågan än den detalj, som det kamkeramiska spörsmålet utgör, är emellertid den östbaltiska stenålderns allmänna utvecklingsgång. Det äldsta stadiet i denna är, såsom ovan framhållits, och som från alla håll erkänts, av samma art som den yngre Ancylostidskulturen i Sydsandinavien. Nästa skede, motsvarande den nordiska Litorina-tiden, utgöres av det efter en finsk lokalitet uppkallade Suomusjärvi-perioden, väl representerat å ömse sidor av Finska viken. Såsom påvisats av Europaeus i anslutning till Nordman⁹, skola de för

⁷ Enligt Tallgren skall den kamkeramiska kulturen betraktas såsom den här inhemska, av fenno-ugriska stammar uppburna odlingen, Fatjanovo-kulturen åter såsom ett uttryck för en indo-europeisk invasion. Med hänsyn till sistnämnda kulturs allmänna karaktär — en specialutveckling av Östersjöområdets enmansgravkultur — synes dock naturligare att betrakta den såsom under västliga inflytelser skapad inom området i fråga, vars befolkning således redan förut bör ha varit indogermansk.

⁸ Prof. Tallgrens framställning lider i denna punkt av en viss oklarhet. Å ena sidan anser han de västfinska folken invandrade först under århundradena närmast f. Kr. men gör å andra sidan gällande, att finska folk bott å ömse sidor om Finska viken redan under stenåldern. Vilken del av den finska folkgruppen dessa stenåldersfinnar skola tillhöra utsäges dock ej.

⁹ Europaeus i Finska Fornm. Tidskr. XXXII:1 (1922), s. 84, not 1.

⁵ Ant. Tidskr., Bd 20:1 (1912), s. 27 ff.

⁶ Finska Fornm. Tidskr. XXIX:1 (1922), s. 104 f.

denna stenålderskultur karakteristiska stenyxorna erbjuda stora likheter med de sydiskandinaviska kjökkenmöddingarnas flintformer. De kunna således betraktas såsom ett slags parallelltyper till de svensk-norska Lihult-Nøstvet- och Limhamnssyxorna.

På ett mer framskridet stadium av den ostbaltiska boplatskulturen blir bilden en annan. Vissa överensstämmelser kunna, såsom Almgren påvisat¹⁰, iakttagas mellan Sverige och Finland, men Europæus' hävdande av den finländska stenålderns relativt självständiga utveckling vid denna tid¹¹ torde få anses vara i det väsentliga riktig, och ännu mera gäller detta länderna söder om Finska viken. Först i och med båtyxkulturen träder Finland och i någon mån även Estland i närmare kontakt med grannländerna och inordnar sig som en provins i det stora kulturområdet kring Östersjön, som kännetecknas av enmansgravar med vackra stridsyxor. Denna den östbaltiska stenålderns utveckling är fullkomligt analog till den, som kan iakttagas inom de övriga delarna av den nordiska kulturkretsen. Ur Ancylostidens över hela området i stort sett enhetliga horn- och bencivilisation utvecklar sig i skilda trakter en serie av lokalkulturer, inom vilka fornsaksformernas art och utveckling betingas framförallt av det inom varje område använda petrografiska materialet — flinta, grönsten, skiffer, kvartsit etc.¹² Först i och med åkerbrukets

genombrott kommer den »submegalitiska» kulturen med sina flintformer och jämsides med den enmansgravkulturen med keramik och stridsyxor såsom en mäktig, de forna motsättningarna mer eller mindre utplånande flodvåg.

Enligt den ovan givna framställningen kan inom den ostbaltiska stenåldern i stora drag avläsas samma utveckling, som gör sig gällande på det nordiska området. Olikheterna synas i det väsentliga betingade av de ostbaltiska ländernas periferiska läge, vilket medför, dels att inflytelserna från det sydiskandinaviska kulturcentret här äro svagare, dels att andra strömningar starkare göra sig gällande. Det synes därför fullt berättigat att hänföra den ostbaltiska stenåldern till samma nordiska kulturområde, som de skandinaviska länderna och Nordtyskland tillhöra.

Att av dessa vittnesbörd om kulturell samhörighet draga några bestämda slutsatser om rasfrändskapen hos stenåldersfolken å ömse sidor om Östersjön är givetvis icke möjligt. Men de torde berättiga till uttalandet, att *inga arkeologiska* skäl föreligga för antagandet av en särskild östbaltisk stenålder, uppuren av en icke-indogermansk folkstam. Vad beträffar de två andra vetenskaper, som vid avgörandet av denna fråga måste tillspörjas, språkvetenskapen och antropologien, har från den förra hittills icke avhört några bestämda uttalanden till förmån för denna dualistiska teori. Men däremot har vad de östbaltiska kustländerna beträffar, från samma håll påvisats, att de västfinska folken nått fram hit först »någon gång under bronsål-

¹⁰ Almgren i Ant. Tidskrift, Bd. 20:1.

¹¹ Anf. arb. samt Rig 1920, s. 107 ff.

¹² I fråga om keramiken gör sig dock även nu en märklig parallellitet gällande i utvecklingen (Nordman i Finskt Museum 1922, s. 11 f.).

dern»¹³, vilket rycker undan grunden för teorien om en finno-ugrisk stenålder i dessa områden.

Beträffande antropologien åter kan hänvisas till Fürsts¹⁴ klagörande av huru de i Estland funna stenålderskranierna visat sig tillhöra samma två huvudtyper, som äro företrädda i Skandinavien. Då Fürsts tolkning av dessa förhållanden — invandring från Norden till Ostbalticum under yngre stenåldern — icke får något stöd av det arkeologiska materialets språk, torde såsom den rimligaste tydningen kvarstå teorien, att en och samma folkstam vid stenålderns början spritt sig utefter den dåvarande Östersjöns kuster — en teori, som ju också fullständigt överensstämmer med vad de arkeologiska förhållandena antyda.

Med den ovan givna framställningen av Ostbalticums stenålder överensstämmer endast delvis den bild, som lämnas av bronsåldern i dessa länder. Vad beträffar sydvästra Finland, är kulturen där rent skandinavisk, vissa drag ha påvisats, som karakterisera den såsom *svensk*,¹⁵ och Mälardalsyxans relativt talrika uppträdande berättigar att precisera beteckningen till *uppsvensk*. Dessa typer av Tallgren¹⁶ utredda talrika förekomst i Centralryssland, vid Oka och Volga, synes även antyda, att Uppsverige vid denna tid för Ostbalticum varit en

vida viktigare kulturkälla än Sydskanandinavien, vartill Tallgren i sitt sista arbete hänvisar.¹⁷ I länderna söder om Finska viken äro bronsåldersfynden så ytterst fåtaliga, att några bestämda slutsatser av dem knappast låta sig draga. Det förefaller dock ligga en överdrift i att på grund av några ostpreussiska typers uppträdande bland de till ett 20-tal uppgående föremålen karakterisera Östersjöprovinserna vid denna tid såsom ett »Hinterland till Ostpreussen». Riktigare torde vara att beteckna dessa landsdelsars bronsålder såsom *kontinentalgermansk*.

Beträffande Tallgrens tolkning av de östbaltiska bronsåldersfyndens anmärkningsvärda fåtalighet såsom ett tecken till avfolkning, torde man på skandinaviskt håll knappast vara böjd att instämma. Även inom övriga länder i Nordeuropa äro bronsåldersfynden i en försvinnande fåtalighet i jämförelse med dem från stenåldern, utan att denna förklaring blivit tillgripen. Vad Sverige angår, motsäges för övrigt denna tolkning av den minskade fyndfrekvensen av den omständigheten, att en del av de områden, som äro fattiga på lösa fynd, i stället visat sig äga stor rikedom på hällristningar, ett förhållande, som givetvis måste vittna om en väl utvecklad bronsålderskultur.

Den järnålder, som efter den nästan alldeles fyndlösa perioden före Kristi födelse från och med början av det andra århundradet efter vår tideräkningens början lämnat så rika fynd i Ost-

¹³ Wiklund, Om de västfinska folkens urhem och deras flyttning därifrån. *Le Monde Oriental*, vol. 10 (1916).

¹⁴ Neolitische Schädel von der Insel Oesel. *Baltische Studien* (Berlin 1914).

¹⁵ Hackman i *Finskt Museum* XXV (1918), s. 53 ff.

¹⁶ Litteraturhänvisningar i Ekholm, *Studier i Upplands bebyggelsehistoria* II (1922), s. 47 f.

¹⁷ *Rig* 1923, s. 133.

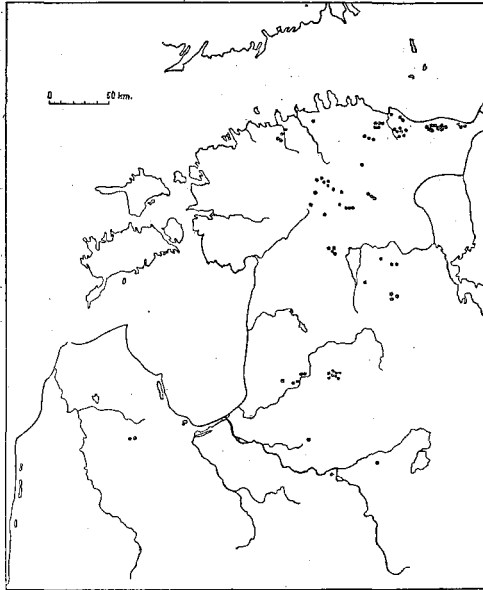

FIG. 1. UTBREDDNINGEN AV FIBULOR FRÅN TISCHLERS PERIOD B—50—200 EFTER KRISTUS. EFTER FRIEDENTHAL.

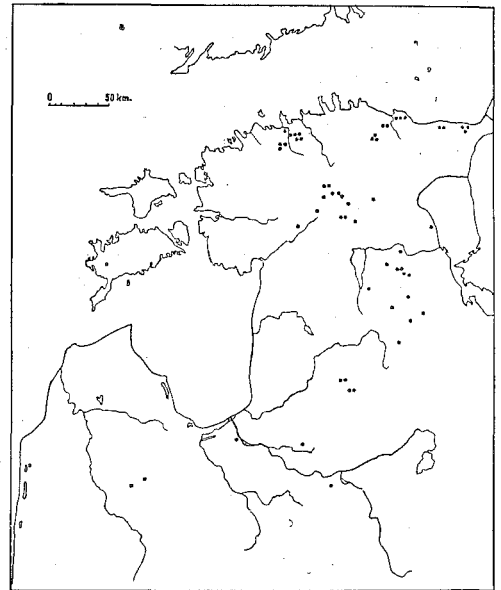

FIG. 2. UTBREDDNINGEN AV FIBULOR FRÅN TISCHLERS PERIOD C—200—300 EFTER KRISTUS. EFTER FRIEDENTHAL.

balticum, tillskriver Tallgren, vad beträffar de norra delarna, från Centralryssland invandrande västfinska stammar, i söder åter nationer, tillhörande den baltiska folkgruppen. De viktigaste av de anförda stöden för antagandet av finska stammar vid denna tid å omse sidor om Finska viken är hänvisningen till den kontinuitet i utvecklingen, som ända från Kr. f. kan spåras fram till den tid, då esterna och finnarna enligt historiska källor måste ha bott inom sina nuvarande gränser. Vidare hänvisas till de lokalt färgade kulturer, som de olika baltiska provinserna vid denna tid förete, något som tyder på att skilda folk nu tagit sitt säte där.

Mot denna argumentering liksom mot de därpå grundade slutsatserna om den ungefärliga tidpunkten för de västfinska

folkens första uppträdande i Ostbalticum torde från arkeologiskt håll inga väsentliga anmärkningar kunna riktas. Dessa uttalanden överensstämja ju även, vad västfinnarna beträffar, i stort sett med vad som förut gjorts gällande från språkvetenskaplig sida.¹⁸ Om man från språkvetenskapligt håll är benägen att på ett så tidigt stadium släppa fram de baltiska folken till Östersjön är en annan fråga. Tacitus ord om *aestiorum gentes* och senare källors uttalanden om deras vidsträckta utbredning lämna måhända en annan acceptabel förklaring till den äldre järnålderskulturens bristande enhetlighet i de östbaltiska länderna. Diskuteras kunna även vissa andra av Tallgren framlagda åsikter om den

¹⁸ Wiklund, anf. arb.

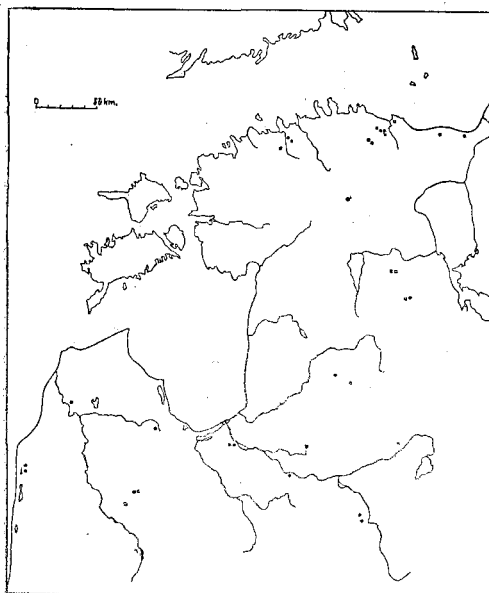

FIG. 3. UTBREDNINGEN AV FIBULOR FRÅN TISCHLERS PERIOD D—300—450 EFTER KRISTUS.

allmänna karaktären hos denna östbaltiska järnålder och de med dessa frågor förbundna etnologiska problemen.

Såsom Tallgren framhåller, innehåller det ostbaltiska materialet från denna tid icke vare sig några skandinaviska eller finskugriska former, utan det är i stället starkt färgat av gotisk påverkan. Det är från Weichselområdet, som denna kulturström utbredd sig över de norr därom liggande kustländerna vid Östersjön. Härmed överensstämmer enligt Tallgren synnerligen väl det faktum, att i de västfinska språken finnas en mängd gotiska kulturord, vilka just tillhöra samma skede som den kraftiga påverkan, vilken kan avläsas i det arkeologiska materialet, eller tiden omkr. 300 efter Kristus.

Vad beträffar den givna karakteristiken av den ostbaltiska äldre järnåldern

FIG. 4. FIBULA, V. VINGÅKER, SÖDERMLD.

såsom starkt gotiskt påverkad, innebär den otvivelaktigt en viss sanning. Det bör emellertid observeras, att detta är ett drag, som utmärker hela den samtida nordiska järnålderskulturen — ett förhållande, som bland annat fått sitt uttryck däri, att tiden 200—400 efter Kristus i det nordiska arkeologiska systemet erhållit namnet »den romersk-gotiska perioden». Det behöver därför icke med nödvändighet antagas, att de gotiska inflytelserna överförts till det baltiska området *direkt* från nämnda folk eller att, såsom Tallgren är benägen tro, gotiska kolonier förefunnits där. En blick på Friedenthals kartor över fibulornas utbredning i Ostbalticum¹⁹ ger ej heller intrycket att Weichselområdet är utbredningscentrum för denna tids odling. Snarare talar denna fyndfördelning för att det är Estlands nordkust, som åtminstone under början av detta skede spelat den viktigaste rollen. Att detta område

¹⁹ Mannus, Bd. 15 (1923), Taf. VIII—XII.

åter haft viktiga och livliga förbindelser med Östersjöns södra kustländer, icke minst Weichselområdet, synes däremot otvivelaktigt, och detta har även förut framhållits av Hausmann.²⁰

Det torde för övrigt kunna diskuteras, om detta starka betoning av de gotiska inflytelserna i Ostbalticum, rent arkeologiskt sett, är i allo berättigat. Med tillhjälp av Eberts sammanställningar av fynden²¹ samt Friedenthals kartor²² och Tallgrens arbeten²³ synes det möjligt att redan nu erhålla en tämligen god översikt av den äldre järnålderns förhållanden i dessa länder. De förefintliga sammanfattande arbetena över Osttysklands äldre järnålder²⁴ erbjuda även tillfälle att göra jämförelser med den gotiska kulturens monument och fornsaksformer.

En jämförelse av denna art ger i själva verket till resultat, att de germanska element, som kunna till sin proveniens närmare lokaliseras, i övervägande grad hänvisa till *Samland* såsom ursprungslandet. Om den samländska kulturens ställning i förhållande till den germanska för övrigt ha emellertid olika meningar gjorts gällande. Tyska forskare av den äldre skolan, exempelvis Bezzenger, tro på en kontinuerlig utveckling från bronsåldern och äro benägna

att i huvudsak betrakta även kejsartidens samländska kultur såsom estnisk. Kossina och Blume samt i anslutning till dem Åberg räkna dock med en gotisk invasion under äldre kejsartid, och den senare identifierar rent av Samland med Rökstenens Reidgotaland.²⁵ Även de tre sistnämnda forskarne äro dock eniga om att den gotiska kulturen i Samland delvis är uppbytt av estniska element, samt att dessa element genom goternas utvandring till Sydryssland och andra orsaker småningom få överhanden. Även efter år 200 e. Kr. fortfar odlingen inom området att vara gotiskt färgad, men det gör sig gällande en allt starkare barbarisering.

Vare sig germankulturens uppträdande i Samland tillskrives en gotisk invasion eller betraktas enbart såsom ett uttryck för kulturpåverkningar, måste av de skildrade förhållandena dragas slutsatsen, att de östbaltiska ländernas förbindelser med detta land icke behöva innebära någon *direkt* beröring med goterna. De kunna även haft form av handelssamkväm med de skikt av Samlands befolkning, som utgjorde dess äldsta och sannolikt även största beståndsdel — esterna. Då, såsom nedan skall visas, esterna under århundradena närmast e. Kr. skola ha bebott kustländerna ända upp mot Finska viken, förefaller denna möjlighet rent av vara den sannolikaste. Folket i de tre östbaltiska länderna mottaga de gotiska inflytelserna först i andra hand, och på detta sätt erhålles en förklaring till att från goterna några språkliga inflytelser i trots av de onekli-

²⁰ Grabfunde aus Estland (Reval 1896), s. 25 f.

²¹ Die baltischen Provinzen Kurland, Livland, Estland 1913. Prähist. Zeitschr. 1913.

²² Anf. arb.

²³ Se särskilt Zur Archäologie Eestis. Acta et commentationes Univ. Dorp., Bd. 3: 6 (1922).

²⁴ Blume, Die germanischen Stämme zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 1—2. Mannus-Bibl., nr 8 (1912), 14 (1915). — Åberg, Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit (Uppsala 1919). — La Baume, Vorgeschichte von Westpreussen (Danzig 1920).

²⁵ Se översikten hos Åberg, s. 5 ff.; von Friesen, Rökstenen (Stockh. 1920), s. 108 ff.

gen förefintliga kulturella icke kunna iakttagas i de västfinska språken.

Det förefaller nämligen, som skulle de språkvetenskapliga argument, som åberopas till stöd för de direkt gotiska inflytelserna i Ostbalticum, icke kunna tillmätas någon betydelse. I varje fall intaga de två filologer, till vilka Tallgren i denna fråga på annat ställe hänvisar,²⁶ en helt annan ståndpunkt. Av Wiklund förklaras de germanska låneorden i de finska språken vara *nordiska*. Även Wiget gör gällande, att gotiska karakteristika hos dessa låneord icke förefinnas, men att de förete vissa drag, utmärkande för de *nord- och västgermanska* språken.²⁷

Även i belysning av dessa språkvetenskapliga förhållanden synes den förklaring vara otillfredsställande, enligt vilken den östbaltiska järnålderskulturen skall uppfattas såsom en från goterna inlånad och av västfinska stammar uppburen odling. När vidare hänsyn togs till att de finska stammarna vid sin invandring i Östersjöländerna, såsom Wiklund framhåller, där funnit germaner före sig, synes härmed yppa sig möjligheter till en uppfattning av denna tids befolkningsproblem, vilken bättre låter sig förena med de allmänna arkeologiska förhållandena i länderna kring Östersjön.

Såsom framhållits i den ovan givna översikten av de östbaltiska länderna under stenåldern, inordna de sig då såsom

ytterprovinser i det nordiska kulturområdet. Såväl det arkeologiska som det fåtaliga antropologiska materialet talar för att de första invandrarna å ömse sidor om Östersjön äro av samma stam. Då ingen anledning finnes att antaga någon avfolkning av de ostbaltiska länderna — i varje fall ingen fullständig sådan — under bronsåldern, måste sålunda under äldre järnåldern där ha förefunnits ett indogermanskt folkelement, och rimligtvis är detta identiskt med den germanska folkgrupp, som enligt språkvetenskapens vittnesbörd är till finnandes där. Järnålderskulturen i Ostbalticum är således uppburen icke enbart och måhända ej ens i övervägande grad av finska utan av germanska folkelement, nära anförvänter till folken på Östersjöns södra och västra stränder. På detta sätt erhålles en förklaring till denna järnålderskulturs utpräglad germanska karaktär²⁸ och dess förbindelser med de andra Östersjöländerna,²⁹ förhållanden som äro obegripliga, om denna järnålders bärare tänkas uteslutande vara från Centralryssland invandrade nykomlingar av en främmande stam. Huru dessa västfinnar från sin ytterst torftiga gorodisjtjekultur alldeles på egen hand — tanken på gotiska kolonier synes ju oförenlig med de berörda språkliga förhållandena — kunnat övergå till en högt stående järnålders-

²⁶ Montelius, Sur le premier âge du fer dans les provinces baltiques de la Russie et en Pologne. Compte rendu, Congrès Budapest 1876, T. 1, 481 ff. — Hackman, Die ältere Eisenzeit in Finnland 1 (Helsingf. 1905), s. 335 ff.

²⁹ Beträffande förbindelserna med Sverige förtjänar nämnas, att ett hästskospänne med emaljlinläggning, liknande det från Storkåge (Hjärne i Fornvännen 1917, s. 154, fig. 1, a), nu också föreligger från Södermanland. Stat. Hist. Mus. 16355 (fig. 4.)

²⁶ Zur Archäologie Eestis. s. 124 f.

²⁷ Liknande ståndpunkt intager Karsten (se översikt av Finska Vet.-Soc. Förh., Bd. LXIV, 1921—1922, Avd. B:3, s. 92 med litteraturhänvisningar rörande egna och Wiklunds uttalanden).

²⁸ Anf. arb., s. 175.

kultur synes även i och för sig svår-förklarligt.

Beträffande den närmare bestämningen av nationaliteten hos de germanfolk, som enligt den här givna framställningen få betraktas såsom det äldsta skiktet i de ostbaltiska länderna, torde man beträffande Finland på språkvetenskapligt håll vara i de närmaste ense om att beteckna dem såsom svenskar. Vad åter angår länderna söder om Finska viken, synes det rimligt att identifiera urinvånarna med Tacitus' *aestii*. Denne auktor låter dem visserligen bo på bärnstenskusten öster om Weichselmynningen,³¹ men Jordanes förklarar, att esterna utbreda sig utefter »en synnerligen lång kuststräcka» från och med mynningen av nämnda flod, och i Wulfstans från 800-talet härrörande reseberättelse säges Estland vara »ofantligt stort»³². Att dessa förhållanden gälla även århundradet närmast efter Kristus synes framgå av en ny Pliniustolkning.

I sin *Naturalis Historia* IV:96 har Plinius ett uttalande om ett bortom ön Scatinavia liggande, ännu vidsträcktare område *Aeningia*, bebott ända intill Weichsel av sarmater, veneder, skirer och hirrer. De hittills gjorda emendationerna *Feningia* etc. förkastas nu av Busch, som läser *Aestingia*, estingernas eller esternas land.³³ Att esterna sålunda redan då givit sitt namn åt landet, tyder på att de varit de första, som tagit det i

besittning, ehuru de senare fått lämna plats även åt andra stammar. Enligt nordiska filologer äro esterna ett germanskt folk,³⁴ och såsom Wiklund påvisat,³⁵ syftar det ord *ed*, som utgör folknamnets första sammansättningsled, på Samland, landtungan mellan Frisches och Kurisches Haff. Av dessa ester skola möjligen, efter vad Erdmann gjort gällande,³⁶ Estlands nuvarande svenska befolkning utgöra en återstod, en teori, som förklarar den av Wiklund betonade nordiska karaktären hos de germanska läneorden i de östbaltiska språken.

Det nämnda Plinius-stället lämnar upplysning även om andra inom det forna Estland boende folk. Sarmaterna voro ju egentligen en i Syd- och Sydväst-ryssland boende stam av omtvistad härstamning. På Ptolemæus' karta förlägges emellertid deras område omedelbart öster om Weichsel och såväl där, som hos de senare geograferna i allmänhet och sannolikt även hos Plinius får väl deras namn tagas såsom en sammanfattande beteckning på östeuropeiska icke-germanska stammar. Att de även torde kunna anses syfta på vissa västfinska folk, antydes av att på Ptolemæuskartan havet öster om ön Skandia kallas *Sarmatum Oceanum*. Vad angår venederna, bo de enligt Ptolemæus norr om sarmaterna, och *Venedicus Sinus* är möjligen att identifiera med Danzigerbukten. Hos Plinius kan namnet näppeligen syfta på de slaviska venederna utan snarare på något annat icke-slaviskt folk, vars namn

³¹ Germania XLV.

³² Noreen i *Fornvännen* 1920, s. 35. — Att esternas område sträckt sig till Finska viken antar även Müllenhoff (*Deutsche Altertums-kunde* II, s. 26.)

³³ Busch, *Zu Plinius hist. nat. IV 96. Mitteil. aus der livländ. Gesch.*, Bd. 21:3 (1921), s. 192 ff.

³⁴ Noreen, *anf. arb.* — Karsten, *anf. arb.*, s. 94.

³⁵ *Indogerm. Forsch.*, Bd. 38 (1917), s. 111.

³⁶ *Skrifter utg. av Hum. Vetenskapssamf. i Uppsala* 1:1 (1890), s. 93.

gått i arv på samma sätt som esternas från urinvånare till nykomlingar.

Den intressanta folknamnuppgiften hos Plinius är emellertid den som rör skirerna. Såsom utretts av Much, utgöres stamordet i detta namn av adjektivet got. *skeirs*, klar, ren och syftas med denna benämning på östgoterna. Att i denna källuppgift finna något stöd för teorien om gotiska kolonier i Östersjöprovinserna torde dock icke vara berättigat med hänsyn till den vida betydelse, vari *Aeningia* här tages. Att skirerna uppräknas omedelbart efter venederna talar snarare för att det här är fråga om den gotiska invasionen i Weichselländerna. — Vad slutligen gäller Plinius' ord om *hirri*, har man velat identifiera namnet med det från andra håll kända *harrii*, en germanstam, om vilken inga närmare uppgifter finnas.

Den ovan givna framställningen torde få anses bekräfta vad som inledningsvis underströks om de östbaltiska problemens invecklade beskaffenhet. Redan på forskningens nuvarande stadium synas dock vissa allmänna uttalanden kunna göras. Även om det icke kan betraktas såsom fastslaget, att germaner ensamma uppburit den östbaltiska sten- och bronsålderskulturen — såväl finnarnas som balternas tidigare fornhistoria erbjuder ännu en del dunkla punkter — torde dock få anses ställt utom allt tvivel, att nära stamfränder till de skandinaviska folken på ett mycket tidigt stadium och sannolikt såsom de första tagit dessa länder i besittning. Den rasblandning, varur enligt antropologiens forskningresultat våra dagars västfinska

nationaliteter framgått, kan sålunda antagas hava tagit sin början för årtusenden sedan. Det förefaller även ligga nära till hands att i analoga förhållanden söka förklaringen till den framskjutna ställning, som i kulturellt hänseende numera intages av det finska, det estniska och det ungerska folket i jämförelse med stamfränderna, förhållanden, som stå i bjärt motsättning till Tacitus' skildring av de finska folkens ytterligt låga ståndpunkt.³⁷ En hänvisning till den fördelaktigare geografiska orienteringen och den närmare kontakten med högre stående grannfolk torde icke vara tillfyllest. Även rasblandningen är en faktor, varmed här sannolikt måste räknas. Enligt Quatrefage³⁸ utgöres det ugriska inslaget hos Ungerns nuvarande befolkning av ett jämförelsevis tunt skikt, under det att kärnan bildas av indogermanska folkelement, landets tidigare inbyggare. På liknande sätt torde även den finsktalande delen av Ostbalticums nuvarande befolkning kunna antagas stå sina västliga grannar antropologiskt betydligt närmare, än vad den djupa språkliga klyftan dem emellan synes tyda på.⁴⁰

³⁷ Germania XLVI. — Enligt Karsten, anf. arb., s. 228 skall Tacitus' *fenni* syfta på laparna.

³⁸ Historie générale des races humaines. Paris 1889.

⁴⁰ Å Denikers karta över de europeiska rasförhållandena (l'Anthropologie 1898, s. 129) betecknas befolkningen söder om Finska viken såsom *nordisk* eller *subnordisk* och på samma sätt karakteriseras i övervägande grad Finlands inbyggare. Enligt Ripley (The races of Europe, London 1900, karta mot s. 53) visa kranieförhållandena i stort sett detsamma, ehuru enligt dem endast *västra* Finland hör till det nordiska området. — I Ostbalticum försiggår dock smäningsom en rasförändring. Den långskalliga urbefolkningen uttränges alltmera av de från öster kommande kortskallarna (Reallexikon d. Vorgesch., Bd 1, s. 342).

Sedan ovanstående inlämnats till tryckning, framlägges i Nordisk Tidskrift 1924: 2, 3, s. 145 ff. en artikel av Alexander Bugge med titel: Har det bott kelter i de nordiske lande? I denna göres gällande, att under århundradena före Kristus keltiska stammar slagit sig ned såväl på Jylland — kimbrer, teutoner, ambroner — som i Osttyskland. Tacitus' aestii antagas sålunda vara kelter, och såsom stöd härför hänvisas till den romerska auktorns förklaring, att deras språk skall likna britternas, och att de tillbedja gudamodern samt såsom sinnebild för denna kult bära vildsvinsbilder. Att märka är dock, att Tacitus själv tydligen uppfattar folket i fråga såsom germaner, se Müllenhoff, anf. arb., s. 31 ff. Detta motsäges ej av att de i likhet med andra germanfolk vid denna tid, jfr Tacitus' bekanta skildring av Nerthus-

kulten i Germania XL, från kelterna upptagit religiösa bruk. Vad angår Tacitus' uttalande om deras språk, hänvisas till Müllenhoffs varning för att tillmäta det alltför stor betydelse, anf. arb. s. 27. Måhända får det dock anses vittna om att esterna icke voro östgermaner. Möjligheten står då öppen, att de varit nord- eller västgermaner — väl snarast det förra —, vilket skulle förklara de ovan berörda språkliga förhållandena i Ostbalticum. Ett visst stöd för detta antagande skulle möjligen vara att finna i de livliga förbindelser med den övriga germanska världen, som kunna spåras i Samlands yngre bronsålder, se Ymer 1923, s. 70. — Teorin om de gamla esternas keltiska börd, först framlagd av ryssen Schachmatov, torde för övrigt från annat håll vara vederlagd i Reallexikon d. Vorgesch., Bd 1, s. 337.

NYFUNNA NORDISKA MEDELTIDSDRÄKTER

EN RESUME AV

SUNE AMBROSIANI

I Köpenhamn hölls under några dagar i augusti månad 1924 det tredje mötet för nordisk folklivsforskning. Som vanligt vid dessa möten bereddes mötesdeltagarna utom programmet tillfälle att förnya bekantskapen med museerna i Prinsens Palæ och stifta en närmare bekantskap med allt nytt som samlats till dem. Bland det mest imponerande, som där fanns att se, var utställningen av de på senaste åren funna nordiska medeltidsdräkterna i Anden Avdelings som bekant mycket knappt tilltagna lokaler. Vad som var exponerat, var därför icke annat än ett urval av de fynd, som gjorts av en dansk expedition till Grönland 1921, vilken stått under inspektör Poul Nörlunds ledning. Kort efter ovannämnda möte förelåg också expeditionsledarens bearbetning i tryck. Därigenom erhöll man även den vägledning som möjliggör ett närmare skärskådande av fynden.¹

Hittills ha originaldräkter från medeltiden på ett par undantag när saknats i

¹ Poul Nörlund: Buried Norsemen at Herjolfsnes. Meddelelser om Grönland, bd. 57, Köpenhamn 1924.

offentliga samlingar. Vad man trott sig veta om sådana, har hämtats väsentligen genom skriftliga källor eller från avbildningar. Genom resultatens från denna expedition har emellertid i ett slag vår kunskap ökat med kännedomen om flera tiotal originalplagg. Följaktligen kan ej heller något annat museum framvisa en sådan samling medeltidsdräkter, som det danska Nationalmuseet numera hyser inom sina murar. Med anledning av dessa fynds betydelse torde huvudresultatens från dessa utgrävningar förtjäna att här meddelas.

Fyndplatsen — Herjolfsnes — var redan under den tidigare medeltiden en norsk koloni på Grönlands västkust ej långt från sydspetsen av landet. Sannolikt var denna plats då en av de viktigaste av de hamnar, från vilka man seglade såväl till Island som till de nordiska länderna. Norrmännen hade redan under den tidigare medeltiden slagit sig ned här för att idka jakt och boskapskötsel. Havet var då isfritt och landet i mycket högre grad än senare beboeligt. Några eskimåer funnos icke då för tiden i dessa trakter. Dessa trängde först

senare norrifrån hitned. De följde nämligen med sälarna för att jaga dessa och sälarna trivdes ej här tidigare. Först då havet här utanför blev kallare och fick ett istäcke, som stämde med sälarnas vanor, drogo dessa sig till dessa nejder. En betydande klimatförsämring hade således inträtt och som en följd av denna blevo förbindelserna mellan de norska kolonisterna och moderlandet allt svårare att upprätthålla tills de omsider helt avskuros. Efter någon tid — anser man — har den här boende befolkningen av skandinavisk stam fullständigt dött ut — kanske icke alldeles utan strid med de ifrån norr framträngande eskimåerna. Fynden och fyndomständigheterna vid Herjolfsnäs lämna bidrag till att belysa även de här flyktigt antydda problemen.

Fyndplatsen Herjolfsnes är belägen vid en fjord i ett för Grönland karakteristiskt landskap. Bilder därav i våra dagar visa höga berg, som kanta fjorden, isflak på fjorden eller isblock på de av nedrasade stenar fyllda branterna. Så såg det dock säkerligen icke ut under den äldre medeltiden med dess mildare klimat. Nära stranden hade man då anlagt kyrkan och kring denna en kyrkogård. Begravningar hade skett över hela kyrkogården utom å dess norra sida och i ett par fall inom kyrkans murar. En avsevärd del av denna kyrkogård var emellertid bortspolad av havet, när grävningarna började; endast omkring 200 gravar, varibland många barngravar, funnos då i behåll.

Gravsättningarna hade skett antingen i kistor, eller så att den avlidne nedlagts i jorden i sina gångkläder. Kistorna voro

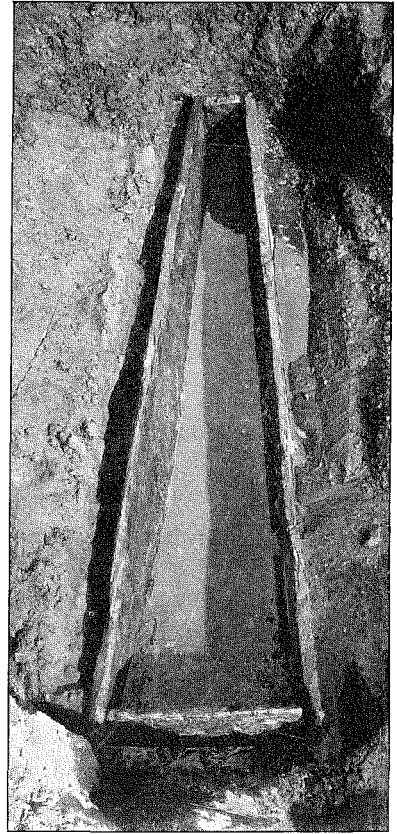

FIG. 1. HERJOLFSNES. KISTAN NR 27.

av trä, bredare vid axlarna och avsmalnande mot fötterna, fig. 1, således av samma typ, som man så ofta påträffar från romansk tid i den katolska världen. På mig göra kistorna icke intryck av att ha varit transportkistor utan att de haft samma funktion som de av sten murade kistorna på våra medeltida kyrkogårdar. I sådana synas endast de förmögnare ha blivit gravsatta. Resterna efter de avlidna ha varit obetydliga, nästan allt har förmultnat; om det nedlagda gravgodset haft någon större omfattning har det emellertid till sin största del förmultnat,

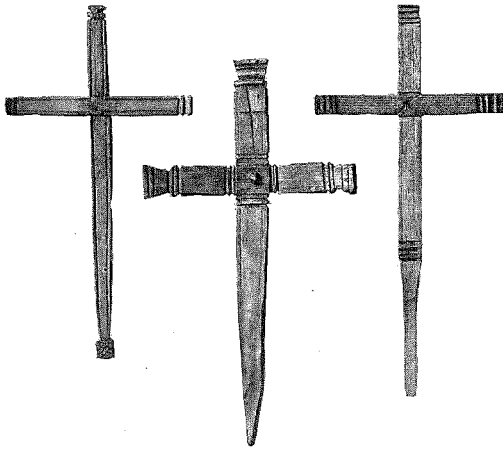

FIG. 2—4. HERJOLFSNES. KORSEN NR 134, 151 OCH 125.

endast obetydliga fynd av sådant ha kommit i dagen.

Det märkligaste bland gravgodset äro träkorsen, som anträffats såväl i kistor-
na som vid de i dräkter jordade. Det
är en mycket betydande samling sådana,
som bragts i dagen och av många typer
— från det enkla korset hopsatt av två
korslagda träbitar, fig. 2—4, till mycket
omsorgsfullt arbetade. Man kan se, att
för många av dem ha de på de brittiska
öarna brukliga ringkorsen, fig. 5, varit
de typologiska urförebilderna; andra
återspegla andra västerländska korsfor-
mer; flera äro nedtill tillspetsade efter
förebild av processionskorsen; sannolikt
ha de själva en gång använts som så-
dana. På flera av korsen finnas kor-

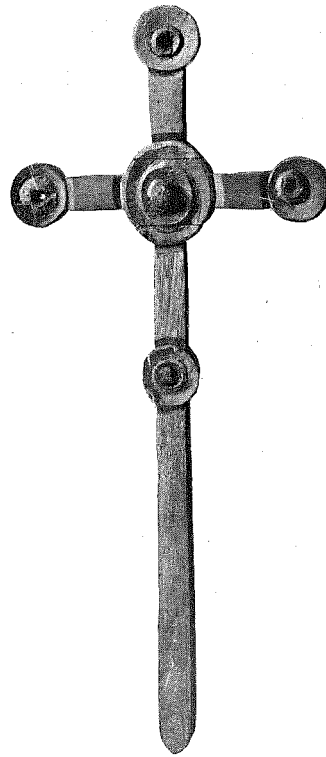

FIG. 5. KORSET NR 148.

tare eller längre inskrifter med runor.
Således har här liksom i andra delar av
Skandinavien de bland befolkningens
breda lager spridda skriftecknen ännu
så sent som på 1300-talet varit runorna.
Bruket att lägga sådana kors hos de av-
lidna av alla samfundsklasser är föga
känt, naturligtvis till största delen be-
roende därpå att i regel sådana enkla
träkors förmultnat. Den talrika före-

FIG. 6, 7. INSKRIFT MED RUNOR Å EN TRÄSTICKA.

FIG. 8. HERJOLFSNES. MANSDRÄKTEN NR 41 FRÅN SIDAN.

FIG. 9. HERJOLFSNES. KVINNODRÄKTEN NR 39.

komsten härstädes vittnar naturligtvis om, att det varit ett allmänt bruk. I detta sammanhang har man erinrat om en relik från detta medeltida gravskick som ännu i våra dagar fortlever i en trakt av Själland där ett kors av halm lägges på den avlidnes bröst.

I samband med de nyss omtalade runinskrifterna bör även omtalas en sådan, som var ristad på en träpinne, vilken

framgrävdes under säregna omständigheter. Under en mer än ett ton tung sten upptäcktes en grav och när gravkistan omsorgsfullt genomletades påträffades intet annat än denna runristade sticka. När man tolkat inskriften blev det också klart, att man ej där haft att vänta sig något mer. Inskriften löd nämligen, återgivet i svensk översättning på följande vis: En kvinna, vars namn var

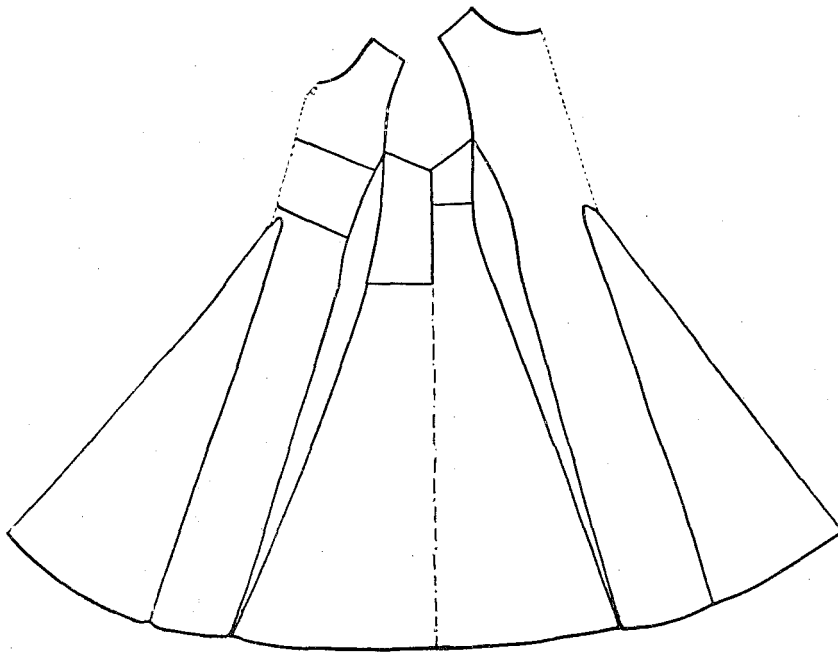

FIG. 10. MÖNSTERRITNING TILL FIG. 9.

Gudveg, blev kastad över bord i Grönlands hav. Graven hade således endast varit ett kenotafium, men av vilken anledning hade man kommit på den tanken att lägga detta väldiga block på en kista som endast innehöll den obetydliga trästicken?

Efter denna hastiga orientering av den allmänna situationen vända vi oss till de märkliga dräktynden. Som redan anförts hade en del av de avlidna jordats insvepta i sina gångkläder utan något annat skydd mot jordmassan. Liksom av åtskilliga detaljobservationer framgått, att bönderna begravts i de ovan beskrivna kistorna, tyder allt på, att endast tjänstefolk och därmed likställda erhållit en så enkel svepning som deras egna gångkläder. När de begrovos, sked-

de detta i jordlager, som ej voro frusna större delen av året; sedermera i samband med den omnämnda klimattörsämringen — trängde frosten till dessa lager och tack vare denna gynnsamma tillfällighet har det ömtåliga textilaterialet bevarats åt eftervärlden. Dräkter från andra skikt ha ej bibehållit sig tillnärmelsevis så väl som från dessa.

Seden att jordsätta de avlidna endast insvepta i deras gångkläder, som vid Herjolfsnes är så rikt representerad kan givetvis ej vara en lokal sedvänja för dessa trakter, utan varit vida spridd i Europa. Spridningen av detta gravskick är emellertid mycket svårt att få konstaterad, då i regel några spår därav ej under andra klimatologiska förhållanden än de grönländska bevarats åt oss. Vid

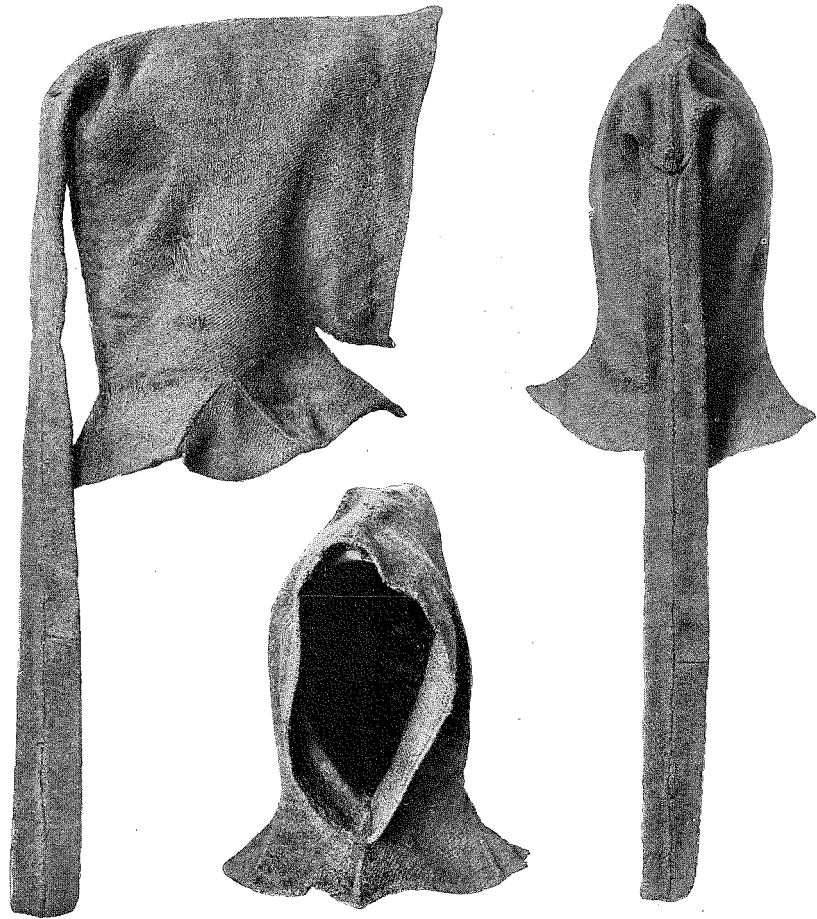

FIG. 11—13. HERJOLFSNES, HÄTTA.

grävningar i andra luftstreck ha på kyrkogårdarna endast kistbegravningar i någon form observerats och därför har man hitintills trott, att detta gravskick varit gällande för alla samfundsklasser. Tydligt har i detta fall, som i så många andra, materialets ofullständighet och knapphet varit vilseledande.

Av dräkter och dräktdelar ha vid Herjolfsnes följande påträffats: fotsida dräkter, burna av män eller kvinnor,

eller delar av sådana tillsammans omkring 30 stycken; hättor omkring 20 stycken; cylindriska mössor av två typer 5 stycken och ett fåtal hosor.

Dräkterna äro gjorda av fyrskaftat tyg av hemspunnen ull. Den svarta ullen har fått behålla sin naturliga färg, den ljusa har färgats brun. Alla plaggen äro av nordiskt eller om man så vill kalla det europeiskt snitt. Något inflytande från eller frändskap med eskimåiskt

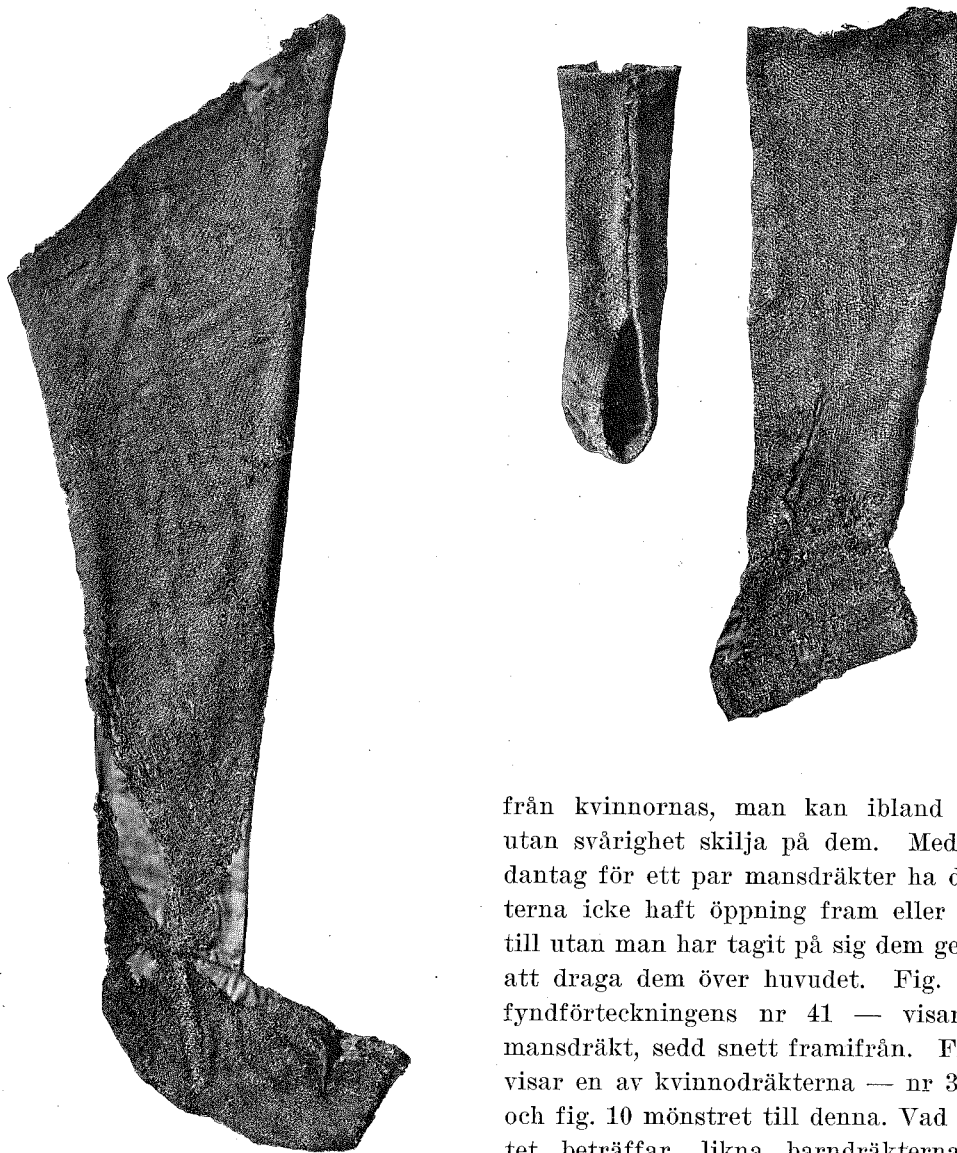

FIG. 14—16. HERJOLFSNES, HOSOR.

dräktskick har icke i något fall kunnat påvisas. Som av uppräknigen framgått har det stora flertalet plagg tillhört fotsida dräkter, hopsyddav av våder. De som burits av männen skilja sig föga

från kvinnornas, man kan ibland icke utan svårighet skilja på dem. Med undantag för ett par mansdräkter ha dräkterna icke haft öppning fram eller baktill utan man har tagit på sig dem genom att draga dem över huvudet. Fig. 8 — fyndförteckningens nr 41 — visar en mansdräkt, sedd snett framifrån. Fig. 9 visar en av kvinnodräkterna — nr 39 — och fig. 10 mönstret till denna. Vad snittet beträffar, likna barndräkterna de vuxnas i mycket hög grad, något som även förekommer hos många folk i senare tider. Det stora flertalet ha tillhört en och samma typ; tvänne mansdräkter skilja sig från de övriga därigenom att de äro höghalsade och öppna framtill. Uppefrån och ner ha de varit

knäppta med tätt intill varandra sittande knappar.

Till den fotsida dräkten hörde en huvudbonad. Den vanligaste formen för denna var på denna fyndplats en kapuschong, som upptill i nacken löper ut i en någon gång mycket lång bandliknande påse, fig. 11—13, som visar en av dem från trenne sidor. Av bilden torde tydligt framgå plaggets utseende och snitt.

Utom den här avbildade kapuschongtypen har anträffats en variant till denna, där halsbetäckningen gått längre ned över bröst och rygg. Dessutom har hittats några låga upptill rakt avskurna, cylindriska mössor av två typer — en kortare och en längre.

Benkläder ha även anträffats i några exemplar, fig. 14—16. Bilderna visa tre slags »hosor» av något varierande typer.

Den samling dräkter, som sålunda framgrävts, ha alla europeiskt snitt. Författaren fick då en relativt lätt uppgift att på grund av det bevarade bildmaterialet från den nordiska och västeuropeiska kulturkretsen återfinna förebilder och paralleller till de upphämtade originalen och på så vis inpassa dem i deras kronologiska miljö. Särskilt den form för huvudbeklädnad, som här förekom — hättorna — med de långa bandliknande påsarna till avslutning äro plagg, som endast tillhöra en rätt begränsad tid i den medeltida kulturens historia. De representera ett till 1300-talet och snarast detta århundrades slut begränsat mode, fig. 17. Huvudmassan av de tillvaratagna, väl bevarade dräkterna tilhöra sålunda väsentligen 1300-talet, några möjligen även början av 1400-talet. Från senare tid — ehuru samma klimatologiska för-

FIG. 17. FIGUR FRÅN EN VALVMÅLNING I ÖRSLEV KYRKA, SJÄLLAND. ÅR 1375.

utsättningar för textiliernas bevarande fortfarande förefunnits finnas endast ett eller annat plagg. Befolkningen eller gravskicket ha varit på upphällningen, så att icke några fler gått hädan i trakten, i varje fall ej kommit i åtnjutande av den traditionella gravsättningen på Herjolfsnes kyrkogård. Ett studium av benresterna ge emellertid enligt antropologens prof. C. C. Hansens mening vid handen, att befolkningen varit starkt degenererad och därför av brist på nya tillskott i liv och kraft varit i utdöende.

Den kultur befolkningen här uppburet har utan tvivel varit en genomsnitts bondekultur representativ för dräktskick och gravsed i Skandinavien. Därför ha dessa märkliga fynd på Grönlands västkust utom sitt stora allmänna kulturhistoriska intresse sitt speciella för oss, därför ha vi kanske mer än de flesta anledning att glädjas åt resultaten av dr Nörlunds forskning i Grönland.

VÅR FOLKVANDRINGSTIDS KRONOLOGI, BELYST AV KONTINENTALA FYND.

AV

SUNE LINDQVIST

Av de många banbrytande insatser, som Oscar Montelius under sitt långa och ovanligt arbetsfyllda liv gjorde i utforskandet av Sveriges forntid, torde den allra viktigaste ha varit den, att han genom sin detaljrika periodindelning gav en tillförlitlig överblick av hela den mångtusenåriga utveckling, som forntiden omspänner. Hans »Om tidsbestämning inom bronsåldern», 1885, och »Den nordiska järnålderns kronologi», 1895—97, ha med glans bestått de prov, som fyra eller nära tre efterföljande decennierna fortsatt, av fyndmaterialets oavslutliga stegring ytterligare gynnade forskningarna hunnit anställa.

Men det sistnämnda av dessa grundläggande arbeten slutar med den s. k. sjätte perioden av järnåldern, tiden mellan åren 400—600; ser man närmare efter, äro de fynd, varmed detta skede belysts, och framför allt gravfynden till allra största delen från västnordiskt, inklusive västsvenskt område.

Det mesta av det rika material från folkvandringstiden, som Bornholms och östra Sveriges, särskilt Gotlands och Upp-

lands jord lämnat, har snart sagt utan motivering hänförts till den sjunde perioden, mellan åren 600—800. Montelius har endast en gång i korthet angivit skälen för sitt hänförande av ifrågakvarande föremål till 600- och 700-talen.¹ På stora bornholmska och gotländska gravfält förekomma talrikt s. k. ryggknappspännen m. fl. därmed intimt sammanhängande föremål (från vilka samma områdens vikingatidsformer leda sitt ursprung), men inga av de karaktäristiska föremål av andra former, vilka han med stöd av gravfynd från västligare områden — framför allt Norge — funnit tillhöra 500-talet. I denna slutledning saknas en premis: den för Montelius självklara satsen, att utvecklingen inom hela Norden följt i stort sett enhetliga linjer. Den grundväsentliga skillnaden mellan norskt och svenskt folkvandringstidsmaterial har sålunda betecknats med en kronologisk gränslinje. Norge skulle i stort sett sakna fynd från sjunde perioden, Sverige åtminstone fyligare gravmaterial från den sjätte. Och

¹ Svenska fornminnesföreningens tidskrift, bd. 8, sid. 154—156.

då man sökt förutsättningarna för de rika svenska former, som sålunda tillförts den sjunde perioden, har man i första hand vänt sig till de norska från den sjätte.

Så har Bernhard Salin gjort i »Die altgermanische Thierornamentik», så Knut Stjerna i avhandlingen om »Bornholms befolkningshistoria under järnåldern» och slutligen Birger Nerman i sin år 1919 tryckta, oavslutade undersökning om »Gravfynden på Gotland under tiden 550—800 efter Kristus». Sistnämnda arbete är — näst Hans Hildebrands åren 1878 och 79 publicerade studie över »Järnåldern på Gotland» det första, där samma grundliga fyndstatistiska metod, som Montelius tillämpat i »Järnålderns kronologi», kommit till användning på svenska gravfynd från folkvandringstiden. Då emellertid det ungefärliga årtalet 550 satts som yttersta gräns bakåt för ifrågasvarande fornsaksformer, utgör detta endast ett från Stjerna lånat och av honom svagt modifierat uttryck för Montelius' uppfattning och måste sålunda betecknas som ett tills vidare icke bevisat påstående. Dess sannolikhet har samtidigt minskats genom stigande insikt om — vad Hildebrand redan under 1880-talet iakttagit, men åtminstone Stjerna helt förbisett — nämligen att den svenska folkvandringstidens fornsaksformer måste studeras och kronologiseras på grundval av jämförelsen med de kontinentalgermanska kulturerna och att man där — icke i det norska materialet — har att söka utgångspunkterna för den märkliga, rent svenska efterblomstring, om vilken Vendels båtgravar gett oss så ypperliga vittnesbörd.

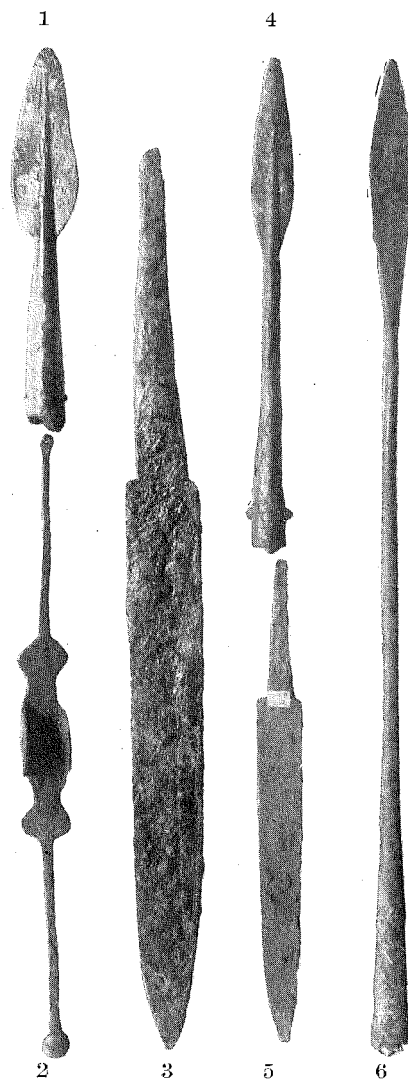

FIG. 1—6. SPJUTSPETSAR, 1, 4, 6, SKÖLDHANDTAG, 2, HUGGKNIV — SCRAMASAX, 3, VANLIG KNIV, 5. SCHRETZHEIM, BAYERN.

Om några under den gångna sommaren utförda undersökningar i denna riktning ämnar jag här nedan lämna några korta antydningar.

Det största utbytet har jag trott mig vinna genom en i möjligaste mån grund-

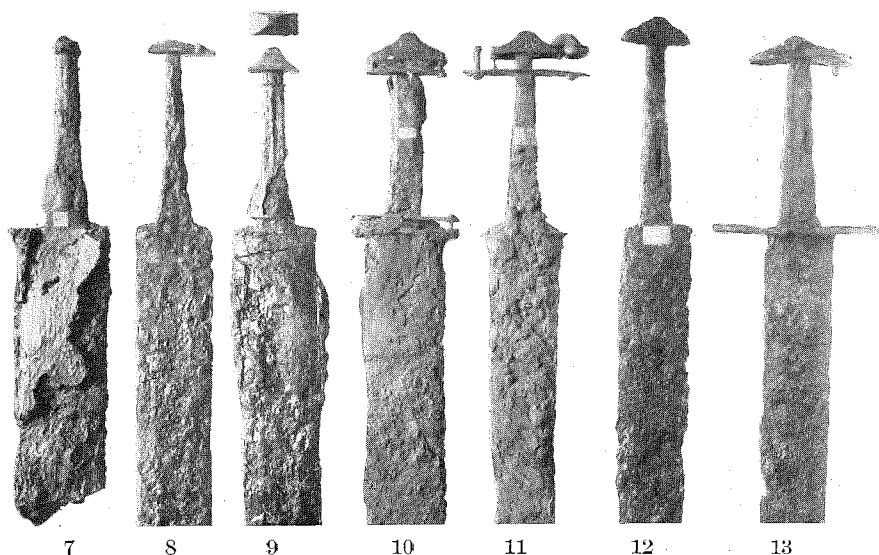

FIG. 7—13. SVÄRD, 8—11 MED KNAPPAR AV BRONS, ÖVRIGA MED SÅDANA AV JÄRN.
SCHRETZHEIM, BAYERN.

lig undersökning av fynden från trenne gravfält med ett större antal gravar, vilkas innehåll icke sammanblandats och vilkas inbördes lägen blivit betecknade å kartor.

Det första gravfältet av denna beskaffenhet är uppkallat efter byn *Schretzheim* och beläget mellan denna och staden Dillingen i södra Bayern, vid Donau, ej långt från Augsburg.² Alla gravarna här, liksom på de i det följande beskrivna fälten, äro på kristet sätt orienterade skelettgravar under flat mark, s. k. Reihengrä-

ber. Ehuru Schretzheimfältet är utpräglat germanskt, förekomma därinom åtskilliga romerska föremål — en lerlampa, en gem, en silversked, mynt, spelbrickor m. m. Flertalet av dessa voro emellertid antikviteter redan vid nedläggningen och torde, i likhet med några ävenledes funna föremål av ännu högre ålder, ha blivit tillvaratagna och förvarade som amuletter. Samma amulettvurm iakttages på andra sydtyska gravfält och kommer även fram i flera nordiska fynd från tidig folkvandringstid, vilka nyligen sammanställts av A. W. Brøgger. I samma gravområde som dylika amuletter förekomma emellertid dels enstaka sådana vapen, som kunna vara av romersk tillverkning, dels germanska vapen, som tydligare än flertalet återgå på den romerska soldatens typiska beväpning. En ovanligt stor och rik kvinnograv, nr 126, inom en central del av gravfältet, innehöll så-

² Se härom J. Harbauer, *Katalog der Merowingischen Altertümer von Schretzheim im Bayer. Schwaben, I, II* (Programm des k. human. Gymnasiums zu Dillingen für 1900/01, 1902) och där anförd litteratur, varur härvarande fig. 14, 25 och 44—50 hämtats. Jfr. Nils Åberg, *Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit* (1922). — Fynden förvaras i Dillingens historiska museum, där mina studier med största beredvillighet underlättades.

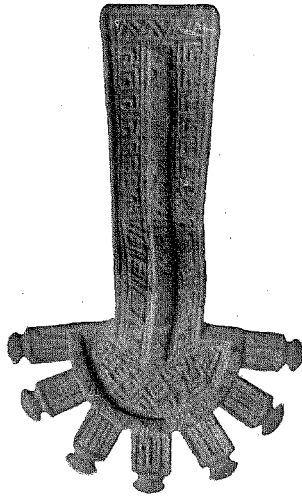

FIG. 14. BÅGSPÄNNE AV SILVER, 10 CM. LÅNGT.
SCHRETZHEIM, BAYERN.

lunda lerlampan och gemmen förutom två germanska bågspännen av silver m. m. Tätt invid, å ömse sidor om grav 126, lågo tvenne mansgravar med 69 cm., fig. 6, resp. 50 cm. långa spjutspetsar, vilka tydligen återgå på den romerska soldatens pilum — ett spjut med litet hullingförsedd blad på en meterlång, smal stjälk av järn. Från fyra andra gravar föreligga kortare exempel av samma vapentyp, tydligt urskiljbara från övriga ej sällsynta spjutspetsar. Inom samma eller närliggande gravar förekomma också sådana svärd, vilkas karaktäristiska detaljer redan uppträda i nordiska fynd, av Montelius på goda grunder hänfödda till 400-talet. Jag åsyftar framför allt svärd med enkel s. k. trekantig knapp av brons å tångens ända, fig. 9.

Analoga iakttagelser gjordes beträffande kvinno Smyckenas spridning. Nära grav 126 lågo alltså de enda två gravar, som innehöllo germanska silverbågspän-

FIG. 15 och 16. BRAKTEATER, PRESSADE AV GULDBLECK; BAK- OCH FRAMSIDA. SCHRETZHEIM, BAYERN.

nen med jämbred, efter senklassiska förebilder formad »fot», fig. 14. Här förekomma också några otvivelaktigt västnordiska bågspännen, jfr fig. 36, av en form, vars tillverkningstid Montelius förlagt till tiden före 450, ävensom i en grav missförstådda efterbildningar, fig. 15 och 16, av en karaktäristisk brakteatform, som bl. a. är representerad i ett västgötskt smedfynd från slutet av 400-talet. De flesta av Schretzheimfältets bågspännen äro av sydgermanska former. Deras spridning inom gravfältet är vidsträcktare än de rent romerska eller romerskimitterande vapnens och omskriva hela den del av fältet, som jag vill beteckna som dess äldre huvuddel. Mest excentriskt av ifrågavarande huvuddels gravar och sålunda relativt sent äro de gravar anlagda, som innehållit de omtalade nordiska arbetena och brakteatefterbildningarna ävensom svärderna fig. 10 och 11. Nära de sistnämnda förekom i grav 26 tvenne starkt slitna guldskevspännen, vilkas översidor voro täckta av granater i stadig guldfattning, fig. 17 och 19. Det ena är rosettförmigt, det andra S-förmigt. Enklare både cirkelrunda, rosett- och S-förmiga spännen, helt eller delvis försedda med granat- eller glasinläggningar,

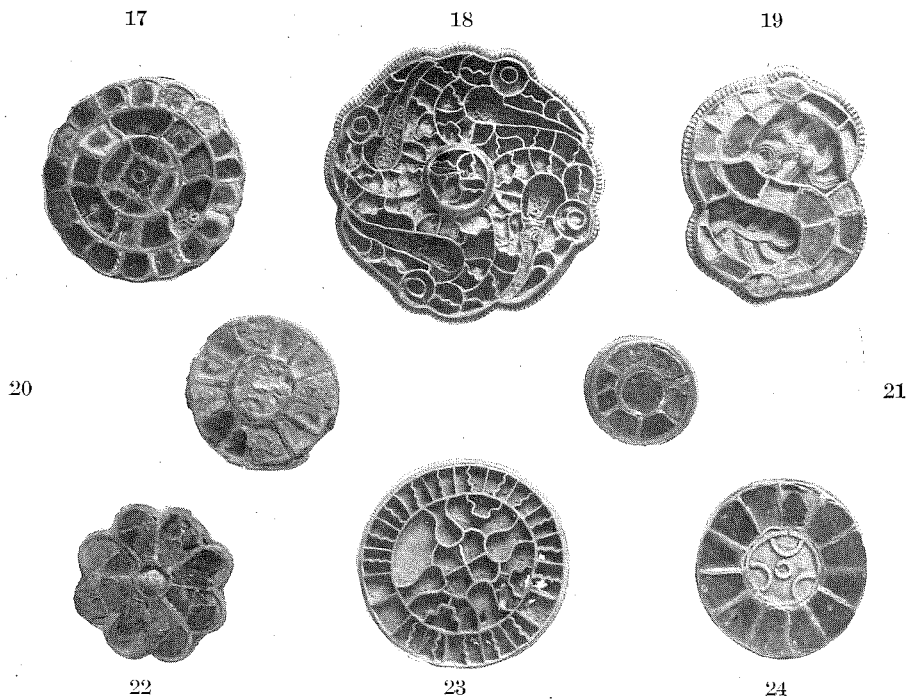

FIG. 17—24. SKIVSPÄNNEN AV GULD, 17—19, 23, DE ÖVRIGA AV SILVER MED INFATTADE GRANATER ELLER GLASSTYCKEN. SCHRETZHEIM, BAYERN.

förekomma flerstädes inom den äldre huvuddelen av gravfältet, fig. 20—22, 24.

Starkt avvikande voro vapen och smycken inom fältets yttersta delar i norr, nordväst och söder. Här förekommer i grav 226 ett både genom sin form, sin storlek och sin ornering från alla andra avvikande bågspänne, fig. 25, med förhöjda knoppar kring den halvrunda basplattan samt örn- och vildsvinshuvuden kring randen av den ovala ändan. Här — och endast här — förekomma talrikt grova huggknivar eller scramasaxer, fig. 3, med tvåhandsfäste samt svärd med trekantig järnknapp och vanligen stor, spetsoval parerplåt, fig. 12 och 13, — bådadera från frankiskt område välkända

former. Undersökningen av övriga smycke- och vapenformer, av remsöljor och lerkärl bekräftade tillfullo, att en mycket genomgripande förändring — som dock tydligen ej rubbat kontinuiteten i gravfältets utveckling — inträffat mellan anläggningen av gravarna inom vardera av de sålunda karakteriserade huvuddelarna.

Det förefaller mig uppenbart, att denna genomgripande formväxling finner sin förklaring i områdets politiska historia. Schretzheimtrakten tillhör det vidsträckta område, som alemannerna sedan 200-talet besutto. År 496 hade frankerna med härsmakt erövrat norra delen — ungefär till Neckardalens mitt — av de

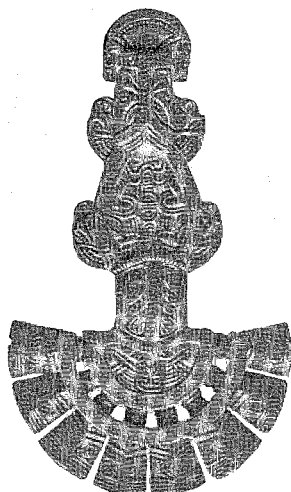

FIG. 25. BÅGSPÄNNE AV SILVER, 12,7 CM. LÅNGT.
SCHRETZHEIM, BAYERN.

ras område och fördrivit dess befolkning. Än i dag framträder den gränsen som dialekt- och ortnamnsgräns. Norr därom förekomma exempelvis mycket talrika namn på *-heim*, liknande Schretzheim, men inga namn på *-ingen*, motsvarande Dillingen. Den förra namntypen är frankisk, den senare alemannisk.

Södra hälften av alemannernas område, dit Schretzheimtrakten hör, ställde sig år 502 under den i Ravenna residerande Teoderiks beskydd och förblev knuten till östgotariket till år 536, då det under fredliga former avträdde till frankerna. Man har, bl. a. på grund av ortsnamnen, rätt förmoda, att denna landavträdelse omedelbart följdes av en stark invasion av frankiska element, vilka likväl icke fördrevo detta områdes förutvarande befolkning. Som ett otvetydigt vittnesbörd om samma förlopp måste också den skildrade formväxlingen inom gravfältet mellan Schretzheim och Dillingen tolkas.

En god bekräftelse på riktigheten av denna förmodan lämnade f. ö. undersökningen av gravfältets talrika lerkärl. Utan tillräcklig kännedom om de skiftande tyska keramikarterna grupperade jag kärlen uteslutande efter form, färg och ornering. Vid därefter företagen prövning av gruppernas spridning inom gravfältet befunnos de äldsta vara en grupp mörka kärl med kannellerad buk, de yngsta åter en ovanligt enhetlig grupp uteslutande inom fältets yngre huvuddel förekommande drejade kärl med gulrött gods och rullstämpelornament. — Då jag några veckor senare besökte museet i Stuttgart, som är rikt på liknande fynd, vilka för närvarande jämte övriga sydvästtyska fynd från samma tid äro föremål för ingående undersökning av en av dess tjänstemän, dr Walter Veeck, erfor jag att denne nyligen kommit till bestämd övertygelse om, att vissa kärl, motsvarande mina kannellerade, voro alemanniska och ägde förebilder i det nordtyska område, som alemannerna tidigare bebott. Som typiskt frankiska åter betecknades de gulröda kärlen med rullstämpelornering, förgrovade ättlingar av Rhentraktens rika romerska terra sigillata.

Detta resultat är av största vikt i betraktande därav, att, såsom redan nämnts, endast den alemanniska delen innehåller kontinentalgermanska föremål av typer, som nära sammanhånga eller rent av kunna förblandas med nordiska, och att de uppenbarligen nordiska arbetena och de efter sådana formade föremålen framför allt tillhöra de mest excentriska av den äldre huvudelens gravar och sålunda sannolikt anlagts under decennierna närmast före frankerinvationen

eller åtminstone innan dennas verkningar funnit uttryck i nya gravanläggningar.

Häremot strider icke, att den förut nämnda rika graven med nummer 26 bland annat även innehöll två oslitna, i samma stamp slagna ensidiga efterbildningar av solidi för kejsar Justinianus. Ty denna kejsares långa regering begynte 527 eller 9 år före den politiska förändringen.

Att frankiseringen av Schretzheimbygden verkligen försiggått rätt snart efter år 536, framgår visserligen icke av det ovan sagda. Sannolikheten därav har jag därför sökt stödja genom likartade undersökningar av materialet från tvenne större italienska germangravfält. Dessförinnan sökte jag emellertid och trodde mig i sydtyska och schweiziska gravfynd från andra håll vinna bekräftelse på, att förloppet i Schretzheim icke är en isoleerad företeelse, utan troligen typisk för hela det sydalemanska området.

Den ena av de ovan åsyftade italienska gravfälten ligger vid *Castel Trosino*, 140 km. NO om Rom, på östra sidan av Apenninerna³. Flera av dess gravar innehålla stora bågspännen av silver. Deras form motsvarar i flera fall det förut omtalade stora bågspannet från den frankiska delen av Schretzheimfältet, fig. 25. Andra, såsom fig. 26, ha en form, som äger sina motsvarigheter och förutsättningar inom germangravfält i Ungern.

³ Se härom R. Mengarelli, *La necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno* (Monumenti antichi, bd. XII, Milano 1902). Fig. 26—34 härur; fig. 26—31 även begagnade i Nils Åberg, *Die Goten und Longobarden in Italien* (Uppsala 1923). — Fynden förvaras i Termuseet, Rom.

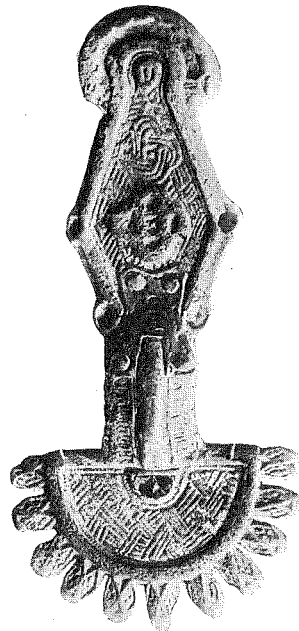

FIG. 26. BÅGSPÄNNE AV SILVER MED GRANATER. CASTEL TROSINO, ITALIEN.

FIG. 27. SKIVSPÄNNE AV GULD MED FILIGRAN OCH INFATTADE STENAR. CASTEL TROSINO, ITALIEN.

De flesta av gravarna med stora bågspännen innehålla dessutom, liksom flera andra kvinnogravar, stora runda skivspännen av guld med filigranbeläggning m. m., fig. 27, örhängan med »korg», fig. 28, av en från Ungern välkänd germansk form, egenartade s. k. vigselringar, liknande fig. 29, och andra föremål.

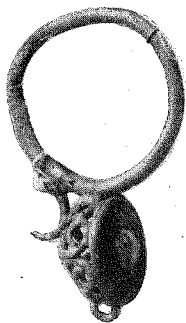

FIG. 28. ÖRHÄNGE AV SILVER MED PÄRLA I »KORGEN». CASTEL TROSINO, ITALIEN.

FIG. 29. FINGERRING AV GULD MED NAMNEN GERONTIUS OCH REGINA. RIPATRANSONE, ITALIEN.

Det visar sig, att de stora bågspännena endast anträffats i de gravar, som bilda en tät grupp vid nordvästra randen och spetsen av den bergsplåtå, varpå fältet anlagts. Övriga nämnda former ha en vidare spridning. Den säkra kontinuiteten mellan bågspännegravarnas tydligen kortvariga epok och dess omedelbara fortsättning. Med den germanska besättning, som vid något tillfälle förlagts i kastellet, ha alltså följt kvinnor, prydda med spännen, örhängen m. m. av i flera fall utpräglad ungerskt-germanskt ursprung, blandade med föremål från västligare trakter. Besättningen har förfogat över guldsmeder, som fortsatt tillverkningen av filigranarbetena, men ej av bågspännena. De senare ha snart förnötts, hamnat i gravarna eller av andra skäl kommit ur bruk.

En granskning av mansgravarna styrker denna tolkning. Det bästa arbetet — med de tydligaste motsvarigheterna inom ungerskt område bland de rika

fynd, som numera tillskrivas hunnerna, — är en kniv med guldbeslag till slidan, fig. 31, ur en mansgrav omedelbart invid bågspännegravarna. Ännu rikare guldarbeten, såsom fig. 30, men med grövre ornamentik, föreligga inom en rad sydligare mansgravar, parade med fältets rikaste kvinnogravar. De senare innehålla utom guldskevspännen — som nu alltid sakna infattade glas och stenar, fig. 32 — ör- och fingerringar bl. a. på halskedjor upphängda östromerska mynt, fig. 33 och 34. Kring dessa gravar, som synas beteckna den andra och rikaste epoken inom gravfältets utveckling, fylka sig ett större antal enklare gravar och ruinerna av ett kapell, antydande det barbariska gravskicket avlösande av den sed, som den katolska kyrkan gynnade.

Castel Trosino tillhörde befästningarna kring Ascoli Piceno, en gammal huvudort i Picenum, och har delat öde med staden. Om den senare vet man, att den i stort bevarade sin romerska självstyrelse under Teoderiks tid. Först år 545 inlade Totila en östgotisk besättning, som fördrevs av inbyggarna 7 år senare samtidigt med östgotahärens nederlag vid Taginæ och Totilas fall. Staden stod nu i skydd av kejsaren i Bysans, med »grekisk» besättning, intill år 578, då longobarden Faroald erövrade och grymt förhärjade staden och »förvandlade kastellet i Trosino till en grav för grekernas trupper». Från år 578 härskade longobarderna under mer än två århundraden över området. Intill omkring år 610 måste de upprepade gånger med vapenmakt försvara denna besittning gent emot grekiska anfall, vilka säkerligen funno un-

FIG. 30. SADELBSLAG (?) AV GULDPLÅT. CASTEL TROSINO, ITALIEN.

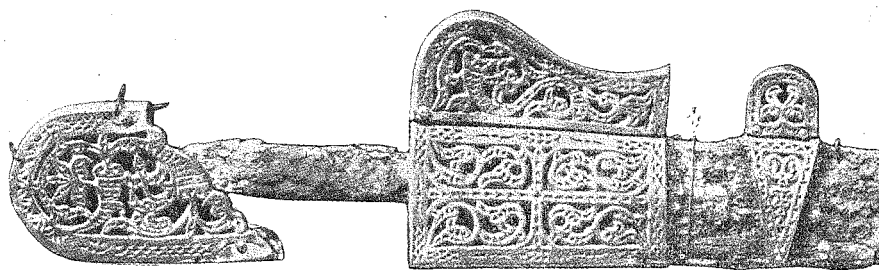

FIG. 31. KNIV MED GULDBESLAG PÅ FÄSTE OCH SLIDA. CASTEL TROSINO, ITALIEN.

derstöd eller åtminstone sympati hos den inhemska befolkningen.

Det är tydligen, såsom man alltid antagit, den efter år 578 insatta longobardiska besättningen, som anlagt gravfältet vid Castel Trosino. Bland de rikaste, men icke de allra äldsta gravarna förekomma som nämnt två kvinnogravar med mynt: 7 i den ena, 9 i den andra. De yngsta mynten äro präglade för de kejsare, som regerade åren 578—82, respektive åren 582—602 och synas, helst de äro oslitna, ange, att dessa gravläggningar äro samtida med Ascolis nya, av drottning Teodolinda befordrade uppblomstring, vilken skall ha begynt år 593.

En helt annan karaktär — och ett annat utvecklingsförlopp — röjer gravfältet vid *Nocera Umbra*, 70 km. nordväst om Castel Trosino, i Apenninerna, nära Assisi⁴. Medan Castel Trosino knappast har något föremål, som omedelbart påkallar jämförelse med nordiska fynd, träffa vi här flera sådana. Främst för tjäna nämnas två präktiga ringsvärd med gyllene fästen, det ena avbildat fig. 35, jfr fig. 11. De gravar, vari dessa lågo,

⁴ Se härom A. Pasqui och R. Paribeni, *Necropoli barbarica di Nocera Umbra* (Monumenti antichi, bd. XXV, Milano 1918). Härur fig. 35, 38, 41. Fig. 36 ur Nils Åberg, *Die Goten und Langobarden in Italien* (Uppsala 1923). — Fynden förvaras i Termuseet, Rom.

FIG. 32—34. SKIVSPÄNNE AV GULD MED FILIGRAN; HALSBAND AV PÄRLOR JÄMTE MYNT OCH ANDRA HÄNGEN AV GULD. CASTEL TROSINO, ITALIEN.

ha typiskt samma karaktär som flera enklare gravar, vilkas svärd bära samma enkla trekantiga bronsknapp, som vi funno — jämte ett ringsvärd — kända teckna Schretzheimfältets alemanniska

del, fig. 9. Sådana enklare svärd förekomma dels inom flera gravar i den nordligare och, såsom jag tror mig kunna visa, äldsta delen av gravfältet, dels flerstädes inom dess sydligare huvuddel och

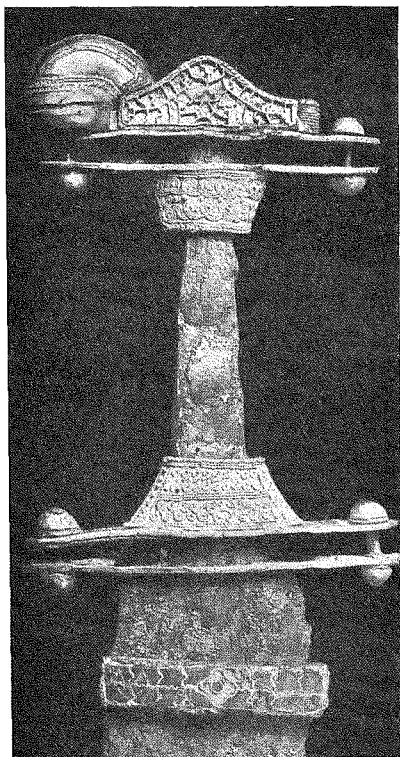

FIG. 35. RINGSVÄRD MED FÄSTEDELAR AV GULD; GRANATINFATTNINGAR. NOCERA UMBRA, ITALIEN.

i öster. Endast de förstnämnda äro emellertid fullt ut motsvarigheter till de sydtyiska och nordiska. De äro av god brons, emellanåt med bevarad stark förgyllning. De andra äro ofta av simplare metall eller av järn (?) och åtföljas därjämte nära nog konstant av små karaktäristiska pyramidformiga elfenbensknappar, som troligen prytt gehänget. Sådana saknas såväl i Norden som i de alemanniska gravarna.

I Nocera Umbra förekomma även talrikt stora bågspännena av silver, vilka erbjuda påfallande överensstämmelser med det från Schretzheims frankiska del, fig. 25, samt med flera från Castel Trosino.

FIG. 36. BÅGSPÄNNE AV SILVER. NOCERA UMBRA, ITALIEN.

De äro dock i många fall av avgjort bättre arbete än de senare och tyckas sålunda snarast tillhöra denna forms rätta blomstringstid. Inga av Nocera Umbra-spännena äro emellertid av ungerska typer; några äro däremot av den välbekanta rent västnordiska formen, fig. 36. En karaktäristisk detalj för detta gravfält utgöra fyra fällstolar av gott järnsmede, säkerligen romerska arbeten.

Fällstolar, bågspännena och ringsvärd beteckna tiden för de rikaste gravläggningarna vid Nocera Umbra. Genom läget — omkransande de äldsta svärderna med enkel trekantig knapp m. fl. former — beteckna de sig som karaktäriserande den andra epoken i detta gravfälts utveckling. En av dem äger sju på ett halsband upphängda guldmynt, alla tydligen nästan oslitna och bärande Justinianus' namn. I två andra gravar av samma huvudgrupp ligga enstaka mynt, dels för samma kejsare, dels för hans företrädare. Justinianus regerade 527—66. Senare mynt saknas totalt men i ett antal torftigare gravar, särskilt inom västra delen av fältets norra huvuddel, ser man

vittnesbörd om kontinuerlig fortsättning av gravläggningen efter det rika skedet.

Det återstår nu att avgöra, till vilken germanstam gravfältet vid Nocera Umbra hör. I ifrågavarande fall är detta svårare än beträffande Castel Trosino. Utgrävaren — Pasqui — betecknade fältet som östgotiskt; Paribeni, som befordrade hans arbete till trycket, förklarade det som med större sannolikhet, om än ej med visshet, longobardiskt. För egen del tror jag, att det är varken östgotiskt eller longobardiskt.

Staden Nocera intager en av natur och konst starkt befäst klippa i Apenninerna vid Via Flaminia, den gamla huvudvägen mellan Rom och Ravenna. I Prokopios' utförliga skildring av östgotarikets dödskamp spela städerna vid och nära denna väg en framstående roll. De söder om Apenninerna belägna kommo vid första angreppet, år 537, med lätthet i Belisarius' händer. De på norra sidan bjödo i allmänhet starkt motstånd, och det framhålls uttryckligen, att dessa trakter hyste en talrik germansk befolkning. En sådan fanns tydligen ock i det samtida Nocera (Nuceria), ehuru dess namn ej förekommer i Prokopios' arbete.

Sedan de förbittrade striderna år 539 slutat med Belisarius' fullständiga seger, dröjde det dock ej länge, förrän goterna kunde återerövra större delen av landet, i det att de fingo en skicklig anförare i Totila, medan kejsaren lämnade sina reducerade trupper utan verksamt understöd. Endast i Ravenna och vissa kuststråk kunde den kejsrerliga överhögheten hävdas. En tid av relativt lugn och välstånd följde.

Den avbröts på allvar först år 552, då

Narses med en stor, av kejsaren utrustad här inträngde i Italien från nordöst. Då han från Ravenna fortsatte söderut i östra kustlandet, bröt Totila med goterhären upp från trakten av Rom och tågade in i Apenninerna. Totila slog läger vid Taginæ (nu Gualdo Tadino) nära 15 km. norr om Nocera; Narses, som erhållit underrättelse härom, tågade också ditåt, och i denna trakt stod det stora slag, som avgjorde goternas öde. Pasqui håller före, att Totila vid denna framstöt stödde sina stridskrafter på fästningen Nocera. I varje fall kan den väntas ha varit i hans hand och vänligt sinnad. Totila, som under flykten erhöll banesår, fördes av några följeslagare till en c. 15 km. från slagfältet belägen ort, Capræ (nu Caprara), där han avled och hemligen begrovs. Någon tid därefter röjdes emellertid hans gravplats av en »gotisk» (= germansk) kvinna.

Detta är de stora händelserna i Noceratraktens historia under 500-talet. Det framgår f. ö. av Prokopios och andra källor, att Italiens befolkning vid denna tid ingalunda var uteslutande östgotisk, utan till avsevärd del bestod av före östgoterna inkomma stammar, desamma, som redan tilldelats en tredjedel av hela Italiens åkerjord av germanen Odovakar, Theoderiks företrädare och en kort tid hans samregent. Likaledes veta vi, att en betydande del av Totilas här efter slaget vid Taginæ och följande års händelser vid Vesuvius fick fred på goda villkor och delvis återvände till sina redan hävdvunna italienska boplatser. Slutligen framgår ock, att kriget under sitt första och sista skede vräkte ned i Italien stora skaror av andra germanfolk

som hjälptrupper åt både kejsarliga och goter. Sålunda nämnes schwaber, burgunder, franker, alemanner, rugier, heruler, longobarder och gepider.

Det anförda synes mig tillräckligt för att tolka gravfältet vid Nocera Umbra på ett sätt, som ger en naturlig historisk bakgrund för de genom dess fynd iakttagna kulturella växlingarna och på samma gång står i fullständig samklang med de antydningar om föremålens kronologi, som redan vunnits genom de gjorda jämförelserna med föremål från Tro-sino och Schretzheim.

Nocera Umbras germanska kultur har uppburits av en germansk befolkning, ditkommen troligen redan under Odovakars tid, enligt de äldsta gravarnas innehåll från alemanniskt eller angränsande område. Den har, med bevarad egenart, kvarbott här under Teoderiks fredliga regering och fanns ännu, med i viss mån obrutna kulturella traditioner, efter de stormar, som lett till de nyss skildrade striderna.

Noceras rikaste epok — då gravfältet plötsligt vidgades åt skilda håll och då dess präktigaste gravar anlades, med föremål av mångskiftande ursprung och rik vapenrustning, svarar utmärkt mot Totilas tid, årtiondet före 552.

Ehuru tydligt germanska röja redan fältets äldsta gravar intryck av senklassisk eller fornkristen kultur. Belysande härför äro de äldsta av ett antal inom gravfältet funna rektangulära rembeslag med tättsittande nit rader vid ömse kortändar och med tjock, vanligen niellerad silverbeläggning å översidan, fig. 37—42. I en grav inom den allra äldsta delen av gravfältet föreligger dels ett

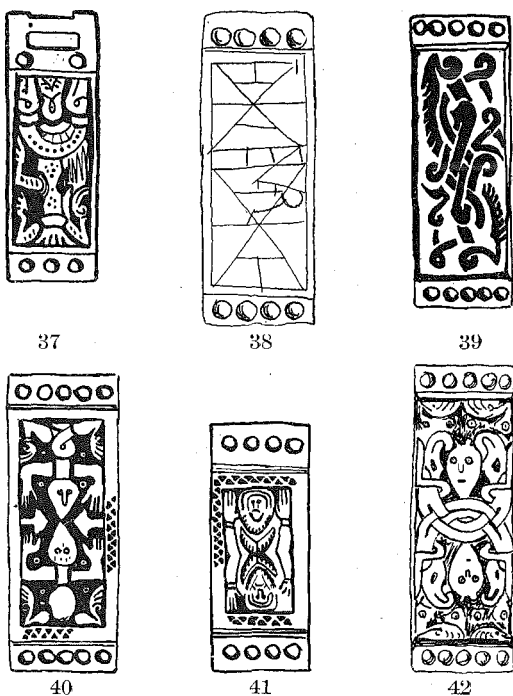

FIG. 37—42. REMBESLAG AV BRONS MED SILVERBELÄGGNING (EFTER SKISSER). NOCERA UMBRA, ITALIEN.

dylikt beslag, fig. 38, med ingraverat, av latinska bokstäver sammansatt monogram, dels ett, fig. 41, med en i germansk stil dubblerad framställning av den exempelvis från katakombernas enkla bildförråd välkända adorantbilden: en man med uppsträckta händer.

En i trakten av München funnen silverplatterad remtunga, fig. 43, med tvenne mansbyster i rektangulära ramar, den ena över den andra, ger ett gott begrepp om sådana mera byzantinskt verkande arbeten, som kunna tänkas ha gett anledning till uppkomsten av den för germansk stilkänsla typiska, spelkortskungmässiga hopställningen av de två mansbysterna på fig. 41.

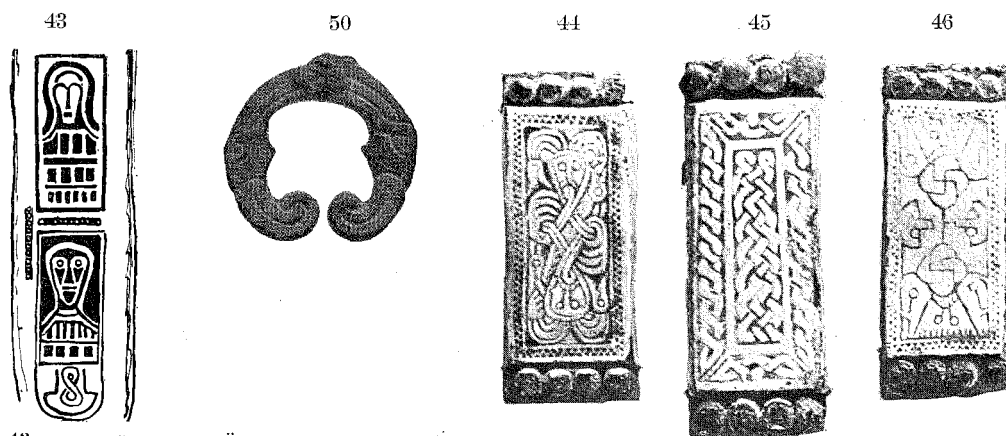

FIG. 43. REMBESLAG AV JÄRN MED TUNN SILVERBELÄGGNING (EFTER SKISS). ALTSTETTEN, BAYERN.

FIG. 50. HÄNGSMYCKE, BRONS. SCHRETZHEIM, BAYERN.

Även i Schretzheim är ifrågavarande fornkristna stil- och motivkrets företrädd, nämligen genom de niellerade rembeslagen fig. 44—49 från grav 127 — mansgraven med den längsta, pilumliknande spjutudden och en romersk sköldbuckla, en av gravfältets allra äldsta gravar. Om de sista gravarna inom Schretzheimfältets äldre huvuddel anlagts omkr. 536 kan denna grav knappast förmodas ha anlagts efter, men mycket väl ett eller annat årtionde före 500-talets begynnelse; detta stämmer utmärkt med nyss givna antydningar om, att de äldsta Nocera-Umbra-gravarna kunna härröra från Odovakars tid.

Gå vi till rembeslagen fig. 42 och 37, finna vi det fornkristna bildmotivet helt förändrat: adorantens händer och armar ha ersatts med tvenne stiliserade örn- eller vildsvinshuvuden på ett halvcirkelformigt band. En sådan omformning kan tydligen icke betecknas som »utveckling». En smed, som fortfarande arbetade i den gamla tekniken, har sökt

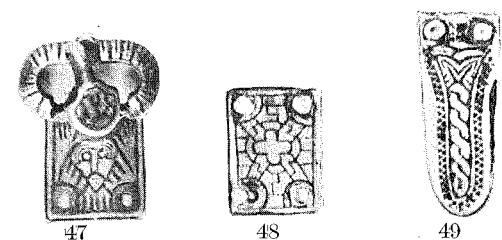

FIG. 44—49. REMBESLAG, BRONS MED SILVERBELÄGGNING, 44—46; SÖLJA OCH MINDRE REMBESLAG AV SILVER, 47—49. SCHRETZHEIM, BAYERN.

modernisera sitt gamla mönster genom tillfällig anpassning efter någon annorstädes framsprungen, utpräglad ornamentstil. Samma nya stil ha vi redan gjort bekantskap med genom kantprydnaderna på det stora silverspännet, fig. 25, från grav 226 inom den frankiska delen av Schretzenheimfältet, vilken även innehåller flera andra prov på samma stil, exempelvis den från en barngrav nära nr 226 härrörande hängsmyckedetaljen fig. 50. Denna bild ger möjligen en föreställning om den avvikande, enkla och skäligen grovt tillämpade teknik, som i regel kännetecknar de kontinentala arbetena i denna stil.

Även om man fränser, att ett arbete i den nya ornamentstilen och tekniken

(en fågelbild) förekommer redan i en av de gravar, som eljest genom sitt läge och innehåll visa sig tillhöra Schretzheimfältets alemanniska del, synes redan beskaffenheten av hithörande fynd från denna plats förutsätta, att uppkomsten av ifrågavarande stilart ligger långt före dess uppträdande i Schretzheim. Den frankiska erövringen har alltså endast befordrat stilens spridning över syd-alemanniskt område. Härmed stämmer utmärkt, att beslagen, fig. 37 och 42, ävensom de stora bågspännen och andra föremål från Nocera Umbra, vilkas ornament i större eller mindre grad präglats under inflytande av samma stilriktning, tillhöra de gravar, som ovan angetts tillhöra den rikaste tiden för stadens germanska befolkning — årtiondet närmast före 552 — ty redan vid denna tid hade frankerna enligt urkundernas vittnesbörd börjat uppträda i Italien med härsmakt, t. o. m. framställande politiska anspråk av vittgående innebörd.

Även på *Gotland* (liksom på Bornholm) förekomma arbeten, vilka stå i mycket nära samband med de senast behandlade. Fig. 53 visar ett rektangulärt rembeslag av brons med tjock, genom gravering och niellering ornerad silverplatta, tekniskt fullt motsvarande fig. 37, 39—42 och 44—46. Remkorsningsbeslaget fig. 55 är tekniskt närstående, ehuru de större bottenfälten avsiktligt lämnats utan niellering, som likvisst icke saknas å föremålet. Fig. 51 och 52 visa detaljer av tvenne i Endre socken funna ringsvärd, snarlika det från Schretzheim, fig. 11, med knappar av silver, vilkas sparsamt niellerade ornamentytter förete drag, främmande för de vanliga,

otvivelaktigt inhemska gotlandsfynden lika fig. 54 och 57. Dessa senare äro tekniskt förenklade, men stilistiskt förädlade repliker av de förra.

Tack vare den nyss antydda erfarenheten från de kontinentala gravfält, som ovan behandlats, kunna förstnämnda fyra på Gotland funna föremål betecknas såsom antingen importstycken eller arbeten av på kontinenten utbildade smeder samt dateras till senast 500-talets begynnelse, resp. förra hälft. De utgöra nya vittnen om samma förbindelser mellan Södern och Norden, som redan befunnits tydligt markerade genom föremålen av nordiskt ursprung i Schretzheims rent alemanniska gravar och i de rikaste gravarna vid Nocera Umbra.

Ehuru arbeten lika fig. 51—53 och 55 varken på Gotland eller annorstädes i Norden äro talrika, finner man där icke ens tillnärmelsevis så många representanter för den formvärld och industri, som betecknar det nya inom de frankiska delarna av Schretzheimfältet, i de rikaste gravarna vid Nocera Umbra och inom hela gravfältet vid Castel Trosino. Det är företrädesvis uppträdandet hos oss av vissa pressbleck med nya mönster och vissa nya smakriktningar i ornamentiken, som bestyrka fortvaron av förbindelserna mellan Norden och kontinentalgermanerna efter frankernas erövring (536) av sydalemanniskt område. De arbetsmetoder och de allmänna former, varpå de följande århundradenas rika svenska blomstring vilade, synas ha vunnit burkskap här före sistnämnda händelse.

Också innebär ju den svenska folkvandringstilens uppkomst, såsom jag i denna tidskrift, år 1919, genom gransk-

FIG. 51—57. DELAR AV RINGSVÄRD, 51, 52, SILVER MED NIELLO; REMBESLAG, BRONS, 53; SVÄRDSKNAPP, BRONS, 54; REMBESLAG, BRONS, 55, 56, 57. GOTLAND.

ning av uteslutande nordiskt material sökte visa, väsentligen en nationell (om än under fortfarande känning av stilriktningarna i andra länder fortgående) omformning av de enkla ornament — bandmönster samt kombinationer av dylika och djurlemmar (huvuden och fötter) — vilka vi genom avbildningarna fig. 37, 42, 44, 45 och 49 funnit karaktäristiska för sydtyska och italienska germankulturer från (senast) 500-talets begynnelse och förra hälft.

Genom ett utförligare framläggande av de undersökningar, som ovan till sina grunddrag refererats, och genom ett lik-

nande studium av frankiska och anglosaxiska fynd hoppas jag sålunda kunna ådagalägga, att de förbindelser, som under 500-talets begynnelse och förra hälft upprätthållits mellan våra fäder och deras utvandrade stamfränder, spelade en vida större roll än de förbindelser, som att döma av överensstämmelser i vissa konstnärliga stilströmningar ännu fortgingo in på 600-talet. Det var under förstnämnda skede, som de sista grundstenarna lades till den mångskiftande formvärld, som under de följande seklen utvecklade en så rik, nationellt egenartad blomstring.

SKÅNSKA GÄRDESGÅRDAR.

ETT BIDRAG TILL KUNSKAPEN OM DERAS FORMER OCH UTBREDNING.

AV

MÅRTEN SJÖBECK.

»Gärdesgårdarna begynte strax skilja Skåne ifrån andra delar af Sverige och voro dessa af åtskilliga slag.»

Linné: Skånska resa 1749.

Under mina studier i fältet av den skånska allmogens gamla byggnadsformer har jag i rikt mått fått erfara, att det i allmänhet är i endast ringa utsträckning som ålderdomliga gärdesgårdstyper ännu finnas kvar. I likhet med vad fallet är med de äldsta bevarade byggnadsformerna, träffar man numera sällsynt ålderdomliga gården endast i avsides belägna socknar huvudsakligen inom de skogbärande områdena och på de skånska åsarna, dit samfärdseln av olika anledningar är försvårad. En del av de gärdesgårdar, som här komma att beskrivas och avbildas, exempelvis de av växtmaterial flåtade, hava en relativt kort livslängd, högst 30—40 år. De äro därför ur denna synpunkt betydligt sämre lottade än de gamla byggnaderna. Sedan industrialismen numera nått till och med de svårtillgängligaste skånska orter, hava de ålderdomliga gårdenas existensberättigande upphört, och gården av gammal typ uppsättas i allmänhet icke längre.

Lika väl som i så mycket annat tillhörande den materiella bondeodlingen kunna vi skönja en utpräglad tradition även i de gamla hägnadstyperna. Ett gårde fick icke uppsättas huru som helst eller avvika från det gängse bruket i orten. Visserligen kunna olika gärdesgårdstyper uppträda gemensamt på samma plats. Men gårdet som sådant åter speglar de naturliga möjligheter, som förekommo på den givna platsen vid det tillfälle då gårdet sattes, men de äro likväl var för sig typäkt. Inom stenfria jordområden eller i kärr upprestes stengärdesgårdar lika litet som exempelvis skedgården sattes på den skoglösa skånska slätten. Hos vissa gärdesgårdstyper kunna vi spåra en stor utbredning över större ytor, under det att andra träffas blott inom snävare gränser. Samma gärdesgårdstyp kan uppträda i avarter eller former karaktäristiska för vissa socknar, men även avarterna förete ofta karaktärsdrag som äro konstanta, och de äro sålunda typologiskt väl skilda.

En del av de ålderdomliga gärdesgårdstyperna hava i sen tid urartat och uppvisa former som mer eller mindre på-

verkats av modern teknik, exempelvis så, att vidjor eller band ersatts med järntråd eller spik, eller hava de på annat sätt förändrats. Även dessa så att säga degenererade typer, äro av stort intresse. Då deras uppträdande dock oftast bär tillfällighetens prägel hava de i detta sammanhang icke blivit föremål för konsekvent studium. Endast i något enstaka fall hava de här omnämnts.

Gärdesgårdarna kunna vara av den art att de utgöra rågångar, d. v. s. utmärka gränser av ett eller annat slag. Dessa hava såsom varande av större vikt, oftast och i det ojämförligt största områdena av landskapet, utförts med sten, stengärdesgårdar, under det att sådana som uppförts för att inestänga respektive utestänga boskap oftast och i varje fall inom de skogbärande delarna uppförts av material hämtat från växtriket.

De gamla skånska byggnadsformerna och gärdesgårdarna hava många beröringspunkter. Studerar man allmogens gårdsformer, skall man tämligen snart finna huru artrika de äro jämförda med vad fallet i allmänhet är i andra svenska landskap. Detta gäller även för de skånska gärdesgårdarna. De orsaker som förmått skapa de olika byggnadstyper, som var för sig tillhöra barrskogsområdet, lövskogsområdena och de helt skoglösa slätterna hava även förmått frambringa gården, som äro utmärkande för dessa olika landstyper. Inom Skåne blanda sig dessa inbördes, och detta torde utgöra en av de främsta orsakerna till uppkomsten av den stora raden av gärdesgårdstyper som uppstått inom detta landskap.

Gården och hägnader få anses gå tillbaka till den tid, då människan först började bliva bofast och började idka åkerbruk. Tyvärr är tiden dock redan försuttet för verkställande av ingående skånska studier i fältet. Av det material som nu finnes i liv, och av den tradition som ännu kan leva kvar i några få gamlas minne, torde det vara ogörligt att söka skapa en någorlunda uttömmande bild av ålderdomliga skånska gärdesgårdar. Författaren är medveten om, att den redogörelse som här kommer att lämnas därför är synnerligen bristfällig på många punkter.¹ En del av de här återgivna fotografierna åskådliggöra gärdesgårdsformer, som ända tills nu till alla delar kunnat bevara sig typakta i enlig-

¹ Undersökningarna hava bedrivits under 1923 och 1924. De hava koncentrerats till de delar av Skåne, där något ännu finnes att hämta, d. v. s. huvudsakligen till de norra och till de centrala delarna av landskapet (de i egentlig mening skogbärande områdena), samt västra Skåne (slättbygd). För inhämtande av en vidgad överblick har jag därjämte företagit resor i Sydsmåland. Samtliga här reproducerade bilder hava härunder tagits av författaren. Uppgifterna om de olika gärdesgårdstypernas utbredning är givetvis långt ifrån fullständig, och de olika formerna få anses hava haft en betydligt vidare förekomst än vad här kommer till synes. Jag har emellertid ansett det vara riktigast, att endast angivna de socknar, där jag själv varit i tillfälle att konstatera förekomsten av de olika gärdesgårdstyperna. Endast i undantagsfall, och då jag erhållit belegg på ett förhållande från mera än en trovärdig sagesman har uppgiften medtagits. Vid utarbetande av denna studie hava alla av Linné lämnade meddelande om skånska gärdesgårdar citerats.

Till H ä l s i n g b o r g s M u s e u m och till Styrelsen för H y l t é n - C a v a l l i u s ' S t i f t e l s e står jag i tacksamhetsskuld för penningbidrag, varigenom jag satts i tillfälle att utföra dessa undersökningar. Jag beder att även få framföra mitt tack till museintendenten fil. lic. T o r s t e n M å r t e n s s o n, Hälsingborg, för hans aldrig svikande hjälpsamhet och stora intresse för mitt arbete.

FIG. 1. STENGÄRDESGÅRDAR OMKRING EN FÄGATA. STENESTADS SOCKEN.

het med de beskrivningar *Linné* lämnar i sin Skånska resa 1749. En del utgöra de sista fragment som äro kvar, och om några år skola de vara utplånade.

GÄRDESGÅRDAR AV STEN ELLER JORD.

1. *Vanligt stengärde eller rör, »stengäre»,* fig. 1, av den i våra dagar allmänast förekommande gärdesgårdstypen. Uppsättes ännu på platser där stentillgången medger det. Äldre stengärden äro uppförda av från kringliggande marker och odlingar uppsamlade rullstensblock från huvudstorlek till större dimensioner. I yngre gården träffas ofta kluvna block och är stenmaterialet om-

sorgsfullt upplagt till »murar». Inom områden, där urberget går i dagen, exempelvis på Söderåsen, har ofta ur berget söndersprängd skarpkantig rassten kommit till användning. Man skiljer på två, tre, fyra eller fem stenars rör eller gården och enstengärden — »aintänningagären», Torups s:n. Enstengårderna komma på grund av sin primitiva karaktär ännu alltjämt till användning. Jag har träffat dem allmänt i både norra och centrala Skåne. De användas ofta vid inhägnad kring nyodlingar. I botten läggas gärna två stenrader, därovanpå uppstaplas sten endast i en rad och till ungefär en meters höjd. De uppgivas

överallt vara effektiva, då boskap icke vågar nalkas dem av rädsla för nedfallande stenblock. Denna erfarenhet är gammal. *Linné* berättar om denna gärdestyp följande från Rörums socken i sydöstra Skåne:

»Gärdesgårdarna voro nu mer inga andra än enkla stengärdesgårdar av två alnars höjd, att jag undrade, det blåsten icke dagligen kastade ikull dem, ty då man kom aldrig så litet vid dem, ramlade halva famnen omkull, ja ofta mera. Landtmannen föregaf alltid en rolig orsak, att dessa svaga murar voro bättre än de faste därmed, att när boskapen ville tvinga sig över ramlade stenarne ned och slog dem på fötterna, så att alla kreatur äro rädda att komma nära till dem.»

Vanliga stengärden med flera stenrar förekomma, där de icke krossats till makadam, ännu i påfallande rikedom även i nordvestra Skånes slättbygder. Dessa gårdens dimensioner variera högst avsevärt. De största har jag mätt i bredd intill 2 meter med en höjd intill 1,5 meter. I södra delen av Luggude härad påträffas gamla stengärden som stödjäs av en därintill planterad rad av pilträd. Dessa företeelser påminna om pilvallar, men böra ej förväxlas med dessa.²

Om vanliga stengärden har *Linné* följande att anföra: »Stenmurar intill 2 alnar breda, fasta och starka voro hoplagde omkring Maltesholms egor, hvilka uthärdade hela 100 åren, utan att för-

² På samma sätt träffas i Kullabygden i N. V. Skåne rödvide, *Salix purpurea*, i påfallande myckenhet planterad utmed gamla stengärdesgårdar. Exempelvis i Fleninge och Kropps socknar.

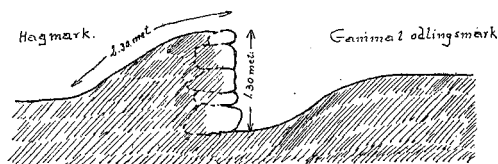

FIG. 2. STENGÄRDESGÅRDAR MED STÖDJANDE JORDVALL. SEKTION TORUPS SOCKEN.

ändras det minsta, om icke de något litet sjunka.» Maltesholm, Ö. Sönnarslöfs s:n. »Stengärdesgårdar begynte nu mer anläggas här omkring, sedan alunbruket begynt köpa av bönderna deras brottgärdesgårdar, och därför gifva bönderna 8 styfver lasset, för hvilket pris bonden kan sätta upp stengärdesgårdar, som äro långt beständigare.» Andrarum, Andrarums s:n, Ö. Skåne.

En avvikande form av stengärde anför *Linné* från Trelleborgsorten:

»Gärdesgårdarne voro mest af flintor hopkastade, hvilka stodo helt hvita af kritskorpan.»

2. *Stengärde med stödjande jordvall*, fig. 2, har jag påträffat rikligt i Torups s:n. I mindre utsträckning i Perstorps och Finja socknar. (Grusmoränåsar med ställvis ringa tillgång till sten.) Deras art framgår av här avbildade sektion av ett gärde från Smedeboda by, Torups s:n, som uppgavs hava legat i mansminne. Gärdets höjd utmed den lodräta sidan uppgick till 1,30 meter.

Från Köpings socken i östra Skåne anför *Linné* följande om denna gärdesform: »Gärdesgårdarne voro dels hopflätade av enris dels hoplagde af kullerstenar, men som desse stenar fås allenast små och runda, är en jordvall uppkastad emot murens insida, att gifva honom styrka.»

FIG. 3. STENGÄRDE, ARMERAT MED ENRIS. SÖDERÅSEN. RISEBERGA SOCKEN.

3. *Vanligt stengärde armerat med enris eller torniga grenar, fig. 3.* I denna väl skilda gärdesgårdstyp döljer sig ett ålderdomligt bruk av stort intresse, och hit för jag alla stengärdesformer, som för höjande av effektiviteten i skyddshänseende armerats på ett eller annat sätt. Armeringen kan vara utförd med enriskvistar, löst lagda på stengärdets topp, och vilka kvarhållas av därefter pålagda huvudstora stenar. Denna typ har jag iakttagit flerstädes i norra och centrala delarna av landskapet, samt på Söderåsen.

Synnerligen effektivt armerad är den form av stengärde, där hela enbuskar an-

vändas, och där dessa sättas grensle över gärdet med baserna uppåt. Enbuskarna sättas härvid så tätt som det är möjligt, och de uppåtvända baserna skola vara omsorgsfullt tillspetsat avhuggna. För att bjuda verkligt skydd för boskap skola dessa spetsar vara riktade åt det håll från vilken faran väntas. Omsorgsfullt armerade gården av denna typ skänka en ytterst originell bild. Denna gärdesgårdsform har betydlig utbredning inom framförallt centrala Skåne, och har jag iakttagit den jämväl rikligt på Söderåsen och Göingeåsen. Mot väster går den till Kägeröds och Böketofta socknar. Formen är av mig antecknad för följande

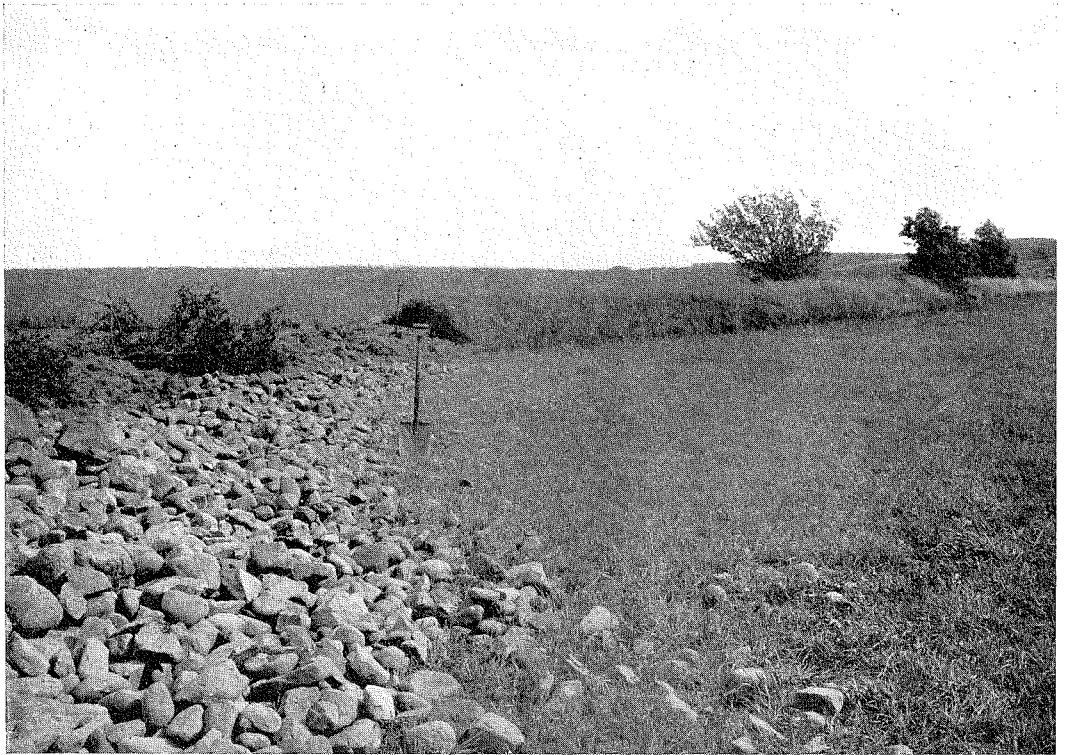

FIG. 4. JORDVALL. KVIDINGE SOCKEN.

socknar: Böketofta, Kågeröd, Konga, Stenestad, Riseberga, Röstånga, Torup — särdeles praktfullt utbildad, Matreröd, Brönnestad, Hallaröd, Tjörnarps, N. Mellby, Näflinge samt på Göingeåsen belägna delar av Ignaberga socken.

Förekomsten av ovannämnda båda gärdesgårdsformer är givetvis beroende av en riklig tillgång till en, *Juniperus*. Väster om Söderåsen anträffas dock enen mindre talrik eller saknas den helt, varför stengärdesgårdarna här av ålder armerats med intill armstjocka grenar av slån, *Prunus spinosa*, antingen löst lagda på stengärdets topp, eller kvarhållna genom påläggning av sten. I brist på

slån har jag även iakttagit användning av vildrosbuskar eller grenar av hagtorn, *Crataegus* d. v. s. arter med torniga eller taggiga grenar. Stengärdesgårdar armerade med slångrenar förekomma ännu tämligen rikligt i Kågeröds s:n, men jag har bruket antecknat även för N. Vram, S. Vram och delar av Konga s:n, framförallt inom de delar av dessa socknar som ligga inom Söderåsens löfskogsområden. I dessa trakter synes armering med slån hava gammal hävd att döma av följande uttalande hos *Linné* från Gunnarstorp, N. Vrams s:n. »Slånbuskarne växte här i Skåne gärna på ängen eller i betesmarken, men som de äro nö-

dige och nästan oumgänglige till vallarnes eller gärdesgårdarnes täckning utrotas de och afhuggas flitigt af bönderne.»

Från Tunnbjörnsby, Smedstorps s:n, Sydsåkane, meddelar *Linné* vidare: »Gärdesgårdarne voro av ordinarie flisan, som fanns alltifrån Simrishamn. Ofvanpå desse stenmurar voro kvistar lagde som sparryttare att afhålla kreaturen.»

4. *Gärdesgårdar av jord*, fig. 4, »jörgäre» Torups s:n, »vallar» Kvidinge och V. Sönnarslövs s:nar.

Gärdesgårdar av jord hava iakttagits flerstädes å de på större sten blottade morängrusåsarna i Torups s:n, och de uppgivas överallt hava gamla anor och förr hava förekommit allmänt. Ett undersökt jordgärde i Smedeboda by, Torups s:n, låg mitt i skogen och uppgavs hava legat i mansminne. Det var nu betydligt sammanpressat. Dess mått voro dock, bredd vid basen c:a 2 meter, största höjd över markplanet 1,40 meter. Sektion rundat konisk. Vid grävning bestod det allt igenom av fin sand och grus. Det var helt övervuxet av omgivningens vegetation, mest lingon, mjölonris och ljung med enstaka höga björkar, aspar och gammal en. Vid båda sidor om gårdet funnos grunda delvis vattenfyllda gropar i marken, som vittnade om att jordmaterialet tagits på båda sidorna. De äldsta meddelade samstämmigt, att jordgården i trakten förr upplades av grästorvor och ursprungligen i manshöjd.

Inom de på större sten blottade sandrika områdena norr och öster om Söderåsen, Kvidinge, V. Sönnarslöf och Riseberga s:nar, uppgives, att förr jordgården funnits rikligt. Enstaka finnas ännu

kvar. De benämnas i dessa trakter »vallar». Ett undersökt sådant gärde vid Magleby, Kvidinge s:n, som legat i mansminne och som förr utgjort gräns mellan frälse- och kronojord, visade sig vid grävning bestå till övervägande del av jord med i botten rikligt med knytnävstora till huvudstora rullstenar helt dollda av jord. Bredden vid basen uppmättes till c:a 2 meter. Höjden över markplanet uppgick till c:a 70 centimeter. Sektion mycket platt, likformigt rundad. Gårdet var övervuxet av en frodig örtvegetation av ängsbackstyp, ställvis med buskar av slån, samt enstaka träd såsom rönn, ek och vildapel. På båda sidor gamla kulturmarker.

Om jordgården har *Linné* följande att anföra — från Skanör: »Gärdesgårdar och plank äro här upplagde som en mur af grön torf, merendeis famns höge och breda, så att man kan bekvämligen spatsa ofvanpå dem. De måste ock på fleste ställen göras så täta omkring åker och äng, att höstfloden från hafvet icke må tränga sig igenom och bortskölja åkern. Igenom denna torfven, som är oumgänglig till gärdesgårdar flås betesmarken, som förut är mycket mager och sandblandad, så att hon icke kan mera bättas. Torfven som skars på betesmarken till gärdesgårdar, var i yttra kanten 3 å 4 tvärfingrar tjock, men i närmaste helt vass, hvarför jorden efter torfskärningen såg ut som trappsteg.»

Från Bjärsjöholm, Ystadsorten: »Betesmarken upptages i torf till gärdesgårdar på samma sätt som vid Skanör, hvarigenom betet utmärglas och ersättes icke på hundrade år, ty sanden ligger kvar helt bar.»

FIG. 5. PILVALL. HVELLINGE SOCKEN.

Mellan Malmö och Lund: »Gärdesgårdarne äro allt vallar, uppkastade så höga som en karl kan räcka. På yttra sidan äro vallarne nästan perpendiculaire med en graf bredvid, men på inre sidan slutande att ogräs kan växa därpå. Denna lervall förfaller om vintern då kälén går ur jorden, måste alltså årligen förnyas i april månad.»

Från Svenstorp i västra Skåne: »Gärdesgårdar sågos hela dagen av torfdiken eller grön torf hoplagde som murar nästan på samma sätt som vid Skanör.»

5. *Gärdesgårdar av jord med planterad pil.* »Pilevallar», fig. 5. Denna gärdesgårdstyp uppträder i västra Skåne

först i Rönnebergs härad för att i sydvästra och södra Skåne bliva allmän. De pilarter, »stubbapilar», som mest förekomma på dess vallar, som i allmänhet icke innehålla sten, utgöras av arterna *Salix alba*, *Salix viridis*, sparsammare *Salix Fragilis*. I sydvästra Skåne har jag iakttagit jordvallarna ofta planterade med korgvide *Salix viminalis*.

Till kunskapen om pilvallarna har *Linné* följande att meddela:

Från Malmötrakten: »Gärdesgårdar voro mycket uppkastade af sådan jord som här finns och sågo ut som vallar. De voro om sommartiden tämligen bevarade för regnskurar medelst tång, som

var kastad öfver dem, men då våren uppkastade med sin käla föllo de mycket sönder. På ett ställe sågo vi pilbuskar planterade uti dessa jordvallar till häckar — — —.»

Mellan Klörup och Dybeck i Sydsåne: »Gärdesgårdarne eller vallarne som äro uppkastade omkring ägorna kallas här i landet diken och icke själfva grafven, utur hvilken vallen är upptagen. För Skåne slätt vore en hufvudsaklig ting, att alla diken blefvo planterade med pilar och andra löfträn vid inra sidorna af vallen, som däraf finge ansenlig styrka, och hvart tredje år kunde kvistarne afhuggas samt flätas till små gärdesgårdar, som ställas här allmänt på vallarne, hvilka, sedan de gjort tjänst i tu år och förfalla, kunna användas till bränsle det tredje året.»

GÄRDESGÅRDAR AV FLÄTAT VÄXTMATERIAL.

Jämförda med gärdesgårdar av sten- eller jordmaterial utgöra de gärdesgårdsformer som innefattas under denna grupp högst obeständiga företeelser. Vissa arters livslängd kan under gynnsammaste betingelser uppgå till trettio, knappast fyrtio år, men i allmänhet uppnå de icke på långt när denna ålder. Utsikterna att nu finna i behåll i levande livet gården av dessa typer hava därför varit ytterst små, och det har varit förbehållet endast de mest otillgängliga socknarna, långt ifrån allmänna färdevägar, att i ringa utsträckning lämna bidrag till en omedelbar undersökning på ort och ställe av dessa företeelser. De flätade gärdesgårdarna få betecknas som mycket ålderdomliga kvarlevor. De gjor-

da fynden torde emellertid vara för obetydliga för ett säkert bedömande av deras forntida utbredning inom landskapet. Mycket tyder dock på, att vissa arter av de flätade gärdesgårdstyperna förr haft en mycket stor spridning inom de skånska områdena, icke blott inom skogbärande trakter, dit de naturligtvis till sist tillbakaträngts, utan även inom områden av slättbygdsnatur.³

De flätade gärdesgårdarna bestå av i jorden nedslagna pålar eller störrar av diverse trädslag. Dessa kallas i det följande *stavar*. Stavarna fasthålla flätmaterial, grenar och kvistar av löv- eller barrträd flätat på olika traditionellt sätt. För att hindra det flätade gärdet att falla omkull, och för att stödja det på sidorna kunna finnas i marken nedrivna strävor, som fastgjorts i stavarna. Dessa strävor benämnas här *stödstavar*. Jag önskar framhålla, att dessa här införda begrepp äga i vidsträckt mån hävd i de skånska folkliga benämningarna.

6. *Flätgärde av enris (Juniperus)*, *Linnés flätgärde*. »Flettegäre» N. Mellby s:n, »Flettgäre» Näflinge, Ignaberga, Brönnestad, Riseberga, Röstånga och Konga socknar.

Linné definierar detta slag av gärde sålunda: »Upprättade enestörrar, mellan hvilka horisontelle enespon voro tätt flätade men översta enespröten voro

³ I *Troels Lund*: Dagligt Liv i Norden, I, s. 203 förekommer en avbildning av en teckning utförd så sent som 1888 av ett landskap från Sydfalster i Danmark. Här ser man ett flätat gärde, troligen utfört med pil eller vide som flätmaterial, en typ som jag icke påträffat, men som synes komma nära det av H. Hildebrand i Sveriges Medeltid, s. 135, avbildade.

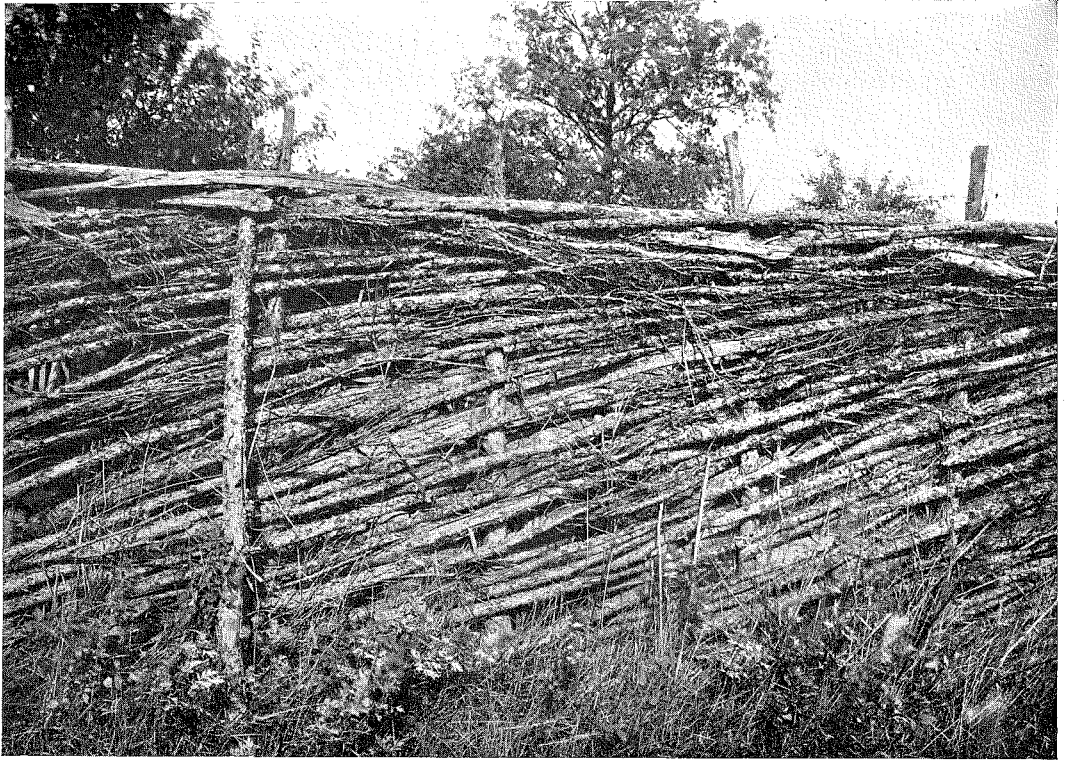

FIG. 6. FLÄTGÄRDE AV KVISTADE ENAR. NORRA MELLBY SOCKEN.

vridna såsom rep om varandra.» — Fästa vi oss vid begreppen enespön, enespröt, varmed måste avses avkvistade långa stammar av en, den täta flätningen, och upplysningen att »de öfversta enespröten voro vridna såsom rep om hvarandra», så har jag av detta gärde lyckats påträffa endast några få rester, alla i N. Mellby s:n. Det råder intet tvivel om, att dessa här upptäckta gärdesgårdar äro identiska med det typiska *Linnés* flätgärde, även om det måste framhållas, att i de föreliggande resterna »enespöna» äro flätade icke helt horisontella utan något snett, sålunda, att de avkvistade enstammarna intaga stör-

sta lutningen mot horisontalplanet, upp till 30 grader, i gärdets bas, under det att de under flätning uppåt övergå till nära horisontellt läge.

Gärdesgårdstresterna av denna typ i N. Mellby socken, fig. 6 och 7 karakteriseras sålunda: Stavar av en, *Juniperus*, alla jämnt och likformigt avskurna i brösthöjd, nedslagna i jorden 30—40 centimeter djupt med ett inbördes avstånd av överallt i det närmaste 50 centimeter. Flätning tät och fast ut och in mellan stavar av *avkvistade*, långsmala stammar och grenar av en, c:a tre meter långa med en diameter i tjockändan av 2—3 centimeter. De översta i flätningen in-

FIG. 7. FLÄTGÄRDE AV EN. NORRA MELLBY SOCKEN.

gående enespöna äro längre och grövre, ända till fyra meter långa med en diameter i tjockändan av ända till 4 centimeter samt snodda samman inbördes och kring stavarna som rep. Hela flätningens höjd 120 centimeter. Stödstavvar av en fastgjorda i allmänhet vid var fjärde eller femte stav.

Till dessa fakta kunna fogas följande på stället inhämtade muntliga upplysningar. Flätgärde av här beskrivna utseende voro förr allmänna i N. Mellby socken. De erhöilo detta utseende dock endast »när det skulle vara riktigt fint», eljest underlät man att kapa stavarna i brösthöjd, och de fingo vara så långa de

voru, vanligen i manshöjd. Vid de tillfällena, då man mindre fäste sig vid utseendet, förenklade man utförandet ytterligare därhän, att avkvistning av flätningen icke företogs, utan långa enkvistar med påsittande barr inflätades horisontellt i befintligt skick mellan stavarna. Flätningen gjordes emellertid alltid tät och fast. Flätgården av denna förenklade art försågos heller icke med de gärdet styrkande s. k. »binnerslorna», d. v. s. de långa, vridna enspöna i flätningens övre del.

Flätgärde enligt *Linnés* beskrivning, fast något avvikande har enligt erhållna samstämmiga uppgifter förr funnits jäm-

FIG. 8. FLÄTGÄRDE AV ENBUSKAR. RISEBERGA SOCKEN.

väl i Hallaröds socken. Flätningen var även här utförd snett mot horisontalplanet, men hade egendomligt nog utförts med hasselspön. Det förtjänar emellertid att påpekas, att hasseln ännu har påfallande stor utbredning inom delar av Hallaröds socken.

Flätgärde av här beskrivet förenklat utförande är även det i våra dagar ytterst sällsynt. Dock har jag ertappat detsamma jämväl i Näflinge, Ignaberga, Röstånga och Riseberga socknar. Enligt inhämtade samstämmiga uppgifter har det i mansminne funnits även i Långaröds, Svensköps, Torups, Vedby, Kon-

ga och Kägeröds socknar. Möjligen har det tidigare nått ända fram till Öresunds strand.⁴

För ett undersökt förenklat flätgärde i Riseberga socken fig. 8 kan jag anföra följande mått: Stavar av en i allmänhet i manshöjd. Avstånd mellan stavarna 26—35 centimeter. Flätning tät och fast av horisontellt 2—3 meter långt enris. Flätningen sammanpressad på grund av hög ålder, dock ännu mätande i höjd c:a 1 meter.

I ett undersökt gammalt flätgärde i

⁴ Märten Sjöbeck: En översandad ekskog vid stranden av Öresund. Sveriges Natur, 1923.

FIG. 9. FLÄTGÄRDE AV LÖVTRÄDSGRENAR. KÅGERÖDS SOCKEN.

Näflinge socken var avståndet mellan enstavarna i allmänhet en halv meter.

I Långaröds och Svensköps socknar på Linderödsåsen brukade man förr, enligt vad man muntligen meddelat mig, för att stödja flätgärdet, förse det med en på båda sidor upplagd enkel stenrad.

De av enris flätade gårderna av denna typ äro till sin allmänna karaktär överensstämmande med flätningen i de äldsta bevarade allmogebyggnadernas gavelrösten, av vilka ett 10-tal ännu finnas i behåll i västra Skåne. Här har enris nästan uteslutande kommit till användning. Den enda skillnaden är, att i de älderdomliga gavelröstena stavarna äro

tätare ställda än i de med enris flätade gårdesgårdarna.⁵

7. *Flätgärde av lövträds grenar.* Fig. 9, »risgäre», »stavragäre» i Kågeröds socken. Endast tvenne gårderna av denna typ har jag varit i tillfälle att undersöka och avbilda, nämligen i Skaftarps by, Kågeröds s:n och i Näflinge by, Näflinge s:n.

Det undersökta gårdet i Kågeröds socken utgjorde en gammal rest av 6 eller 7 meters längd, som stod i skyddat läge

⁵ Samma flätteknik med enris använt vid fiske. Sven Ekman: Några älderdomliga fiskemetoder med risbyggnader. Fataburen, H. 3, 1918.

under träd. Det var dock så förmultnat, att det föll sönder vid beröring. Stavarna voro av björk i knapp manshöjd med en diameter av 5—8 centimeter och med ett inbördes avstånd växlande mellan 40 och 50 centimeter. Flätmaterial av diverse lövträdsgränar dock mest björk.⁶ De tjockaste flätgrenarna högst 4 centimeter i diameter. Flätning ut och in mellan stavarna, tämligen tät och fast. Flätningens höjd uppgick ännu till c:a en meter.

Det undersökta flätgården i Näflinge socken är icke så omsorgsfullt flätat och innehåller jämte lövträdsgränar även enris. Det bär en till synes mera tillfällig prägel.

Om gården *flätade av lövträdsgränar* i Skaftarps by hava följande muntliga uppgifter inhämtats på stället av 80-åriga *Nils Svensson* och 82-åriga *Johan Jönsson*. Gärdesgårdar flätade av lövträdsgränar i enlighet med den beskrivna typen kallades förr i orten »risgäre» någon gång »stavragäre». De hade funnits rikligt i Kägeröds socken, särskilt i de på Söderåsens sluttningar belägna lövskogbevuxna områdena. Flätmaterial hämtades från olika lövträd, allt efter som det föll sig bekvämast. Hoveribönderna inom socknen voro dock förbjudna att hugga ek i skogarna, varför detta trädslag endast i undantagsfall kom till användning. Gränar och kvistar flätades alltid horisontellt. Flätgården av al hade också förekommit. De voro dock de sämsta, ty de multnade på två eller tre

⁶ Flätning med björk ä gavelröste har enligt samstämmiga meddelanden på platsen förr äfven funnits i en gammal länga vid Rosenlund, Mörarps socken.

år. De bästa flätgårderna hade stavar av ek och voro flätade av *videvidjor*. Sådana hade funnits i Skaftarps by även för inhägnad av trädgårdstäppor. Sagesmännen uppgävo, att flätgården icke blivit satta på orten under de sista 50 åren.

Om denna gärdesart har *Linné* följande att anföra: från Klörup och Dybeck i Sydsåne: »Små gärdesgårdar af flätade pilkvistar ställas allmänt på vallarne.»

Från Vittskövle i östra Skåne: »Gärdesgårdarne som voro horisontellt flätade, uppstoddes med ekestör, hvilken på nedre ändan var svedd att längre utärda.»

GÄRDESGÅRDAR AV ICKE FLÄTAT VÄXTMATERIAL.

8. *Gärdesgård av småländsk och sydsvensk karaktär*, fig. 10.

Det småländska gärdet sådant det träffas inom exempelvis Blädinge, m. fl. socknar, med stavar och band av gran, med tämligen stort avstånd, 1,5 meter mellan stavarna och med glest inlagt gärdslä av grantoppar eller kluvna gränstammar, har jag i denna form icke iakttagit ens i nordligaste Skåne, som dock ligger inom gränsen för granens naturliga utbredning. Övergångsformer mellan denna typ och den nästföljande, hankgården, som på skånskt område ersätter den småländska och sydsvenska formen, har jag anträffat i Visseltofta, Vittsjö och Örkene socknar. Den skiljer sig från den småländska därigenom att stavarna äro kortare och av en, samt avståndet mellan dem mindre än i Småland. Därjämte användes band av enkvistar.

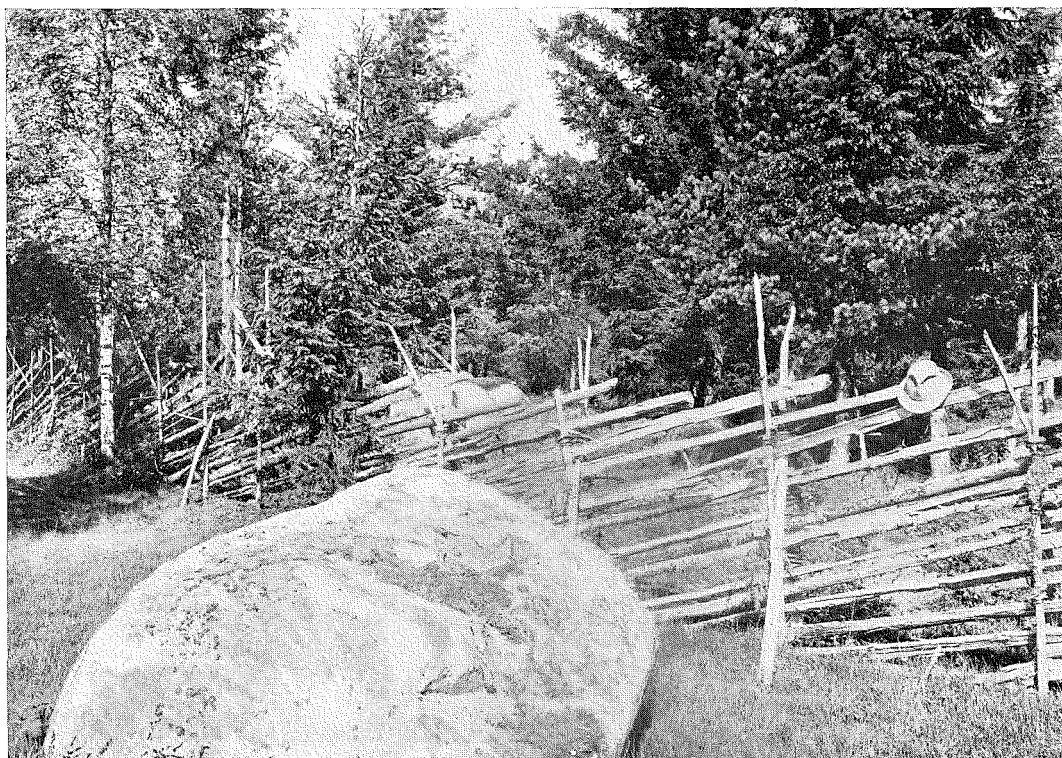

FIG. 10. GÄRDESGÅRD. LEKARYDS SOCKEN, SMÅLAND.

9. *Hankjärde*, fig. 11, »hankagäre» Hästveda och Farstorps socknar, »Hånkagäre», Visseltofta och Verums socknar, »Vegegäre» Loshults socken.

Hankgärdet kan betecknas som en dvärgform av det småländska gärdet, vilken framtvings av gärdesmaterialens i Skåne avvikande art. Stavarna bestå alltid av en och kallas »stavre». Banden eller vidjorna, som i allmänhet benämnas »vegor», äro tre till antalet, alltid av en. Gärdets vedmaterial, »gärdslä» kan vara av skiftande art även i samma gärdesgård och består av stammar av en, grenar av ek eller kluvna stammar av gran, Hästveda s:n, eller ut-

göres det av uteslutande kluvna granstammar, Loshults s:n, Farstorps s:n. Avståndet mellan stavarna, som äro ställda två och två parvis sammanbundna med vidjor av enkvistar är alltid kort 0,7—1 meter. För uppstödjande av gärdet finnas i stavparen fastgjorda stöd-stavar, anbragta i allmänhet på vart tredje eller fjärde stavpar.

Hankgärdet har ännu tämligen stor utbredning i hela Nordskåne. Sydligast har jag sett det i Hästveda och Farstorps socknar. I Nordskåne uppträder denna gärdesgårdstyp samtidigt med nästföljande skedgärdet. Söderut bliver skedgärdet mera dominerande.

FIG. 11. HANKGÄRDE. FARSTORP SOCKEN.

Urartningar av hankgärdet äro flera, och förekomma ofta, dels så, att till band använts järntråd i stället för envidjor eller har till gärdslä brukats avfall från sågar. I Vinslövs socken iakttog jag ett gärde med på enstavarna påspikat snett ställt sågavfall. Detta gärde var på avstånd förvillande likt ett typäkt hankgärde. En intressant urartning har jag påträffat i Räfninge, Hästveda socken. Här hade man till gärdslä använt hasselgrenar, som inlagts horisontellt mellan stavparen. Typäkt hankgården uppsätts knappast numera.

10. *Skedgärde*. Fig. 12. Linnés sked-

gärde, »skegäre». Uttalas med hårt k i Visseltofta och Verums socknar.

Linnés beskrivning av denna gärdsgårdstyp lyder sålunda: »Skedgärde voro gjorda på det sättet, att manshöge enestörer sattes i kort alternatim med hvarandra, hvarpå emellan hvar stör lades tvänne roder, hvaraf det öfre rodret var gammalt. Enestörarne lutade ock något litet mot rodret.»

Det som i huvudsak skiljer skedgärdet från föregående typ är således, att man genom gärdsmaterialets sinnrika uppsättning slipper att använda band eller envidjor. Stavar och gärdslä stödjå varandra inbördes. Denna gärdsgärds-

FIG. 12. SKEDGÄRDE. TORUP SOCKEN.

forms säregna art i konstruktivt hänseende har heller icke frestat till urartning eller variation, utan synes formen överallt hava bibehållit sig typäkt ända tills den utrotats av moderna gärdesgårdsformer.

Till skedgärde användes manshöga stavar av en och till gärdslä brukas 2 meter långa okluvna eller på längden kluvna stammar tillhörande skilda trädslag, såsom gran, fur, ek asp och al, varvid asp och al på en del håll anses hava lång livstid. De bästa skedgärderna anses kunna bibehålla sig brukbara i 30—40 år.

Denna gärdesgårdstyp går, i den form i vilken den ännu uppträder i Nordskåne,

tillbaka till medeltiden.⁶ Den utgör en väl avgränsad art, vars utbredning ännu kan spåras inom norra och centrala delarna af landskapet, och den förekommer tack vare sin stora beständighet ännu tämligen rikligt på flera håll i Nordskåne, där den längst norrut uppträder i sällskap med hankgärdet för att längre mot söder bliva dominerande över detta. Inom centrala Skåne håller sig arten eller traditionen om densamma åt öster, vilket överensstämmer med de skogbärande delarnas utsträckning, naturligt när till skedgärde fordras en rik till-

⁶ Avbildning i M. Viollet-le-Duc, Dictionnaire, III, pag. 462.

gång till vedmaterial. Sydligast har jag iakttagit skedgärde i N. Mellby och Tjörnarp socknar, under det att i den väster härom belägna N. Rörums socken skedgärde icke torde hava funnits i mansminne. Däremot har jag många muntliga meddelanden om, att det för icke länge sedan funnits i Vinslöfs och N. Strö socknar i Kristianstadsorten och t. o. m. i Yngsjö by, Åhus socken således vid stranden av Östersjön.

I Sydsmåland har jag iakttagit arten i Hallaryds socken och den går i sydvästra Småland upp till Bolmen-bäcken. Dock uppgives den här icke vara den ålderdomligaste arten, utan synes den hava invandrat i sen tid genom inflytande från söder. I de sydsmåländska socknarna Stenbrohult, Virestad, Hårlunda och Almundsryd har jag sökt efter skedgården med negativt resultat.

Skedgärde har jag sett i följande skånska socknar: Visseltofta — rikligt, Vittsjö, Loshult — rikligt, Örkene, Glimåkra, Hästveda, Verum — rikligt, Farsorp — rikligt, Hörja, Torup, Matteröd, Brönnestad, N. Mellby, Tjörnarp. Troligen finnes det kvar i ännu några socknar. Skedgården uppsätts numera icke längre, varför typen inom kort torde hava försvunnit.

11. *Enrisgärde*, fig. 13, »risgäre», »enerisgäre», »enegäre»; synbarligen identiskt med *Linnés* vasagärde.

Utgör en väl avgränsad och synbarligen ålderdomlig gärdesgårdsform, som icke får förväxlas med flätat gärde av enris. Om denna typ icke rent av är identisk med *Linnés* vasagärde, torde det i varje fall komma detta mycket nära.

Linnés vasagärde har jag nämligen ingenstädes lyckats anträffa, vilket kan bero på, att namnet vasagärde har dött ut. Men enrisgärdet är emellertid förenad en gammal tradition, och jag har uppgifter från N. Mellby socken, att vid skogsrödningar på Göingeåsen och efter svedjor använde de gamle för inhägnad av nyodlingar endast gården av detta slag. På grund av denna forms primitiva karaktär, har den haft stor spridning i Nordskåne, och den förekommer ännu på många och vitt skilda håll. Sådana gården uppsätts av de fattiga till och med ännu i dag inom avsides belägna socknar och där tillgången till enris är riklig.

Vasagärdet karaktäriserar *Linné* på följande vis: »Lösä enekvistar tvärt före lagda, af hvilka stjälkarna vändas utåt, därpå lågo öfverst tunga träan att nedtrycka enekvistarne.» Denna definition stämmer väl överens med det ännu brukliga enrisgärdet. Man brukar emellertid ofta stödjä det sålunda, att över de på marken vilande enrisbuskarna neddrives i marken i kors ställda lövträdsstammar med två eller tre meters mellanrum. Över korsningspunkterna vila avkvistade raka stammar, över vilka hela enbuskar hängts grensle med baserna uppåt; således ett slags armering. Vid förenklat utförande anbringas de grensleställda enbuskarna direkt på trädstammar lagda omedelbart på riset eller på riset själy, utan att pålagda trädstammar kommit till användning. Efter hand bildas nämligen i gärdets botten en kompakt hög av mer eller mindre förmultnat ris, vilket tjänar som stöd för alltjämt nya påhäktingar av enbuskar. Enens stam-

FIG. 13. ENRISGÄRDE. GÖINGEÅSEN, BRÖNNESTAD SOCKEN.

baser förmultna sist, varför gamla, övergivna enrishärdar förete högar av en oändlig mängd stamändar, fig. 13. Denna gärdeshärdform går genom hela Nordskåne västerut till Söderåsen. Stor sannolikhet råder för, att vi i denna primitiva gärdeshärdstyp hava att återse en av de allra ålderdomligaste skånska gärdeshärdformerna.

12. *Härdar av slånbuskar*, *Prunus spinosa*.

Denna gärdeshärdart beskriver *Linné* på följande sätt: »Slånbuskar avhuggna och genomträdde med perpendiculära störrar voro på många ställen i Skåne de allmännaste gärdeshärdar, över vilka

ingen kunde kliva, allt så de säkraste stängsel i landet». Från Sjörup i Sydskåne meddelar han vidare: »Gärdeshärdarna här på orten voro mest av slånbuskar upplagda och alltså mycket svåra att kliva öfver.»

Bruket att använda slånbuskar till stängsel för boskap har jag iakttagit flerstädes i Kägeröds socken. På alla ställen där jag observerat det, har det emellertid gällt att endast avstänga mycket små bitar, och där man haft rik tillgång till växande slån inom räckhåll. Man har härvid lagt de avhuggna slånbuskarna bredvid och ovanpå varandra. På intet ställe har man använt

FIG. 14. GÄRDESGÅRD AV TÅNG. HVELLINGE SOCKEN.

sig av de av *Linné* omnämnda stödjande »störarne». Bruket fortlever numera endast som fattigmanssed.

13. *Gården av tång*, fig. 14.

Denna gärdesgårdstyp torde vara lokaliserad till själva kustområdena. I nordvästra Skåne har jag icke sett tånggården men väl i sydvästligaste delen av landskapet, där jag varit i tillfälle att undersöka gården av denna art i Hvellinge socken. Här avgränsar tånggården, som löper parallellt med och på c:a 300—400 meters avstånd från stranden, de odlade markerna från de låga strandängarna av marsklandstopografi. Detta tånggårde, som har en utsträckning av

över en kilometer, är i manshöjd eller däröver. Dess genomskärning vid basen är 1,5—2 meter. Det består allt igenom av tång som årligen påläggges. I gårdet nedre delar framträder tången i tydliga av solen gulblekta årsskikt. Längst ned i botten har tången förmultnat till mylla. Mot havssidan löper utmed och intill gårdet en grund på våren delvis vattenfylld grop, som uppstått därigenom att jord under hand tagits härifrån och packats uppåt gårdets yttre sida. På insidan — mot kulturmarkerna — stöddes gårdet av en rad planterade pilträd. Gårdets uppgift är huvudsakligen att utestänga den på strandängarna be-

tande boskapen, i någon mån avser det att skydda kulturmarkerna för stormfloder från havet under hösten och vintern.

Enligt inhämtade muntliga uppgifter skola tånggården ännu finnas i Skanör och här och var på Skånes sydkust, exempelvis vid Gislöf. Om tånggården har *Linné* följande att anföra från Månstorp i sydvästra Skåne: »Tång bruktes här på orten till gårdesgårdar uppvallat att därmed stänga». Förutom här upptagna gårdesgårdsformer nämner *Linné* ännu två, som jag icke anträffat.

Från Veberöd i Sydskåne: »Gärdesgårdarne voro af en egen art. De voro byggde af ale-stafrar, der hvart par störrar stodo allenast 3 quarter från hvarandra. Emel-

lan desse stafrar var en tunn gårdesgård lagd af en famns högd, der i stället för roder voro allenast smala alkvistar. En sådan al-gärdesgård måste hvart annat år få nya stafrar, ty alstören rutnar i jorden på tu år. Till annat gårdsle var ej tillgång på denna orten.»

Från Blekemossa i Nordskåne: »Gärdesgårdarne voro uppreste af bokplankor med i kors satte ekestörrar.»

Denna sista gårdesgårdsform torde vittna om de tider, då boken uppträdde i Nordskåne i långt större utsträckning än vad fallet är i dag, en ymnighet som ännu kan direkt avläsas i den rika förekomsten av boktimmer, som man ännu träffar i de ålderdomligaste allmogebyggnaderna inom denna del av landskapet.

S M Ä R R E M E D D E L A N D E N

KNUD PEDERSENS EPITAFIUM I RONNEBY KYRKA AV WILLIAM ANDERSON.

Bland de många bevarade epitafierna i Ronneby kyrka — ännu vid 1800-talets mitt prydde minst 25 sådana kyrkans väggar — är det särskilt ett, som har anspråk på att bliva bekant för en större krets. Ett signerat renässansepitafium hör nämligen till de stora sällsyntheterna även i det på skriftliga källor så rika 1600-talets Danmark. För de av kyrkorna själva anskaffade inventarierna gives det rätt ofta tillfälle att åtminstone kunna få fram tillverkningsåret genom de bevarade räkenskaperna. För Blekinges vidkommande börja dessa i ett fall — Ramdala — på 1620-talet, vid några andra — Ronneby och Kristianopel — 1647, men för det stora flertalet kyrkor först vid 1660-talets mitt, sedan generalguvernören G. O. Stenbock 1663 hade befallt, att räkenskaper skulle föras vid kyrkorna. Om kyrkoräkenskaperna svika, gives det dock en annan möjlighet att nå till resultat. »Lensmenden» hade nämligen bland mycket annat även i uppdrag att tillse kyrkornas bristfälligheter och ofta togo de direkt initiativ till anskaffning av nya inventarier. Ett med en lensmands vapen donerat inredningsföremål

behöver dock ej, som ofta antagits, ha skänkts av denne till kyrkan; det var endast en övlig vördnad från kyrkans sexmäns sida åt länsherren liksom man hylade konungen genom att anbringa dennes namnchiffer å ett av baldakinens gavelkrön. »Lensmenden» avslutade räkenskapsåret den 1 maj; omedelbart därefter skulle de redovisa i räntekammaren i Köpenhamn. Därvid avlämnades extrakt av räkenskaperna¹ och här bland bilagorna till byggnadsräkenskaperna ha vi ofta tillfälle att skaffa kompletterande upplysningar om kyrkornas byggnadsverksamhet, även om denna väg är lång och besvärlig. För av enskild man i kyrkor uppsatta eller till dessa skänkta inventarier kan denna metod dock ej tillgripas. Här är man hänvisad åt slumpen såvida icke grundad förhoppning föreligger, att inventariet i fråga är importerat samt befinner sig i en hamnstads kyrka. Då kan man möjligen genom tullräkenskaperna få visshet om varifrån inventariet

¹ Om dessas värde för forskningen har den alltför tidigt avlidne Thomas B. Bang publicerat en uppsats: »Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde» i »Fortid og Nutid» I, s. 141—160.

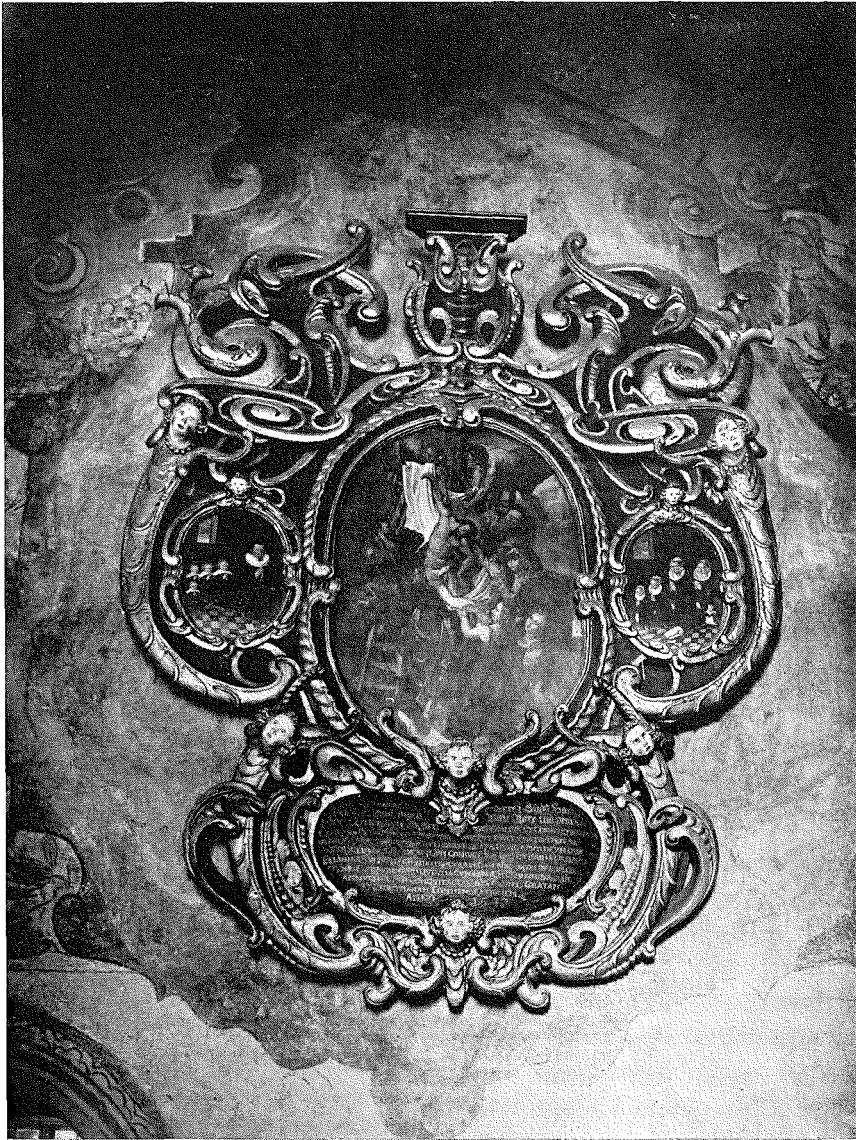

FIG. 1. EPITAFIUM ÖVER BORGMÄSTARE KNUD PEDERSEN, 1637, RONNEBY KYRKA.

exporterats, även om mästaren i vanligaste fall förblir obekant.

Lyckligast är det dock när, som i här föreliggande fall, verket är både inskriftligt daterat och av mästaren signerat.

Det skulpterade, svartmålade och starkt förgyllda epitafiet, fig. 1, har en för ett dylikt föremål ovanligt rik ornamentik, som, enbart den, förtjänade sin särskilda behandling. Den djärva kalligrafiska sti-

len och de svängda formerna i det upplösta broskverket förråder den skicklige träsnidaren. Ett sådant mästerstycke kunde icke åstadkommas i Blekinge vid denna tid; det är det första allmänna omdömet. Mittfältets på trä målade framställning av Korsnedtagningen jävar ej detta. De varma färgerna, samt behandlingen av figurerna, särskilt ansiktena, tyda på att även målaren höjt sig ett stycke över mängden. Men främst är det kompositionen, som förvånar. Vi stå nämligen inför en rätt god kopia av Rubens bekanta Korsnedtagningen i katedralen i Antwerpen. Figurernas uppbyggnad, draperierna, rörelserna, t. o. m. ansiktena återgiva på de flesta punkter tämligen noggrannt den Rubenska målningen. Den huvudsakliga skillnaden består däri, att kompositionen i Ronneby är omvänd. Den person, som å Ronnebytavlan förekommer längst åt höger, uppträder i Antwerpen längst åt vänster och tvärtom.

Det kartuschartade fältet nedtill innehåller en målad inskrift, vilken dock blivit rätt illa åtgången under tidernas lopp. Lyckligtvis är en uppteckning bevarad i kyrkoarkivet. Kompletterad enligt Beskrivningen 1820 lyder inskriften: »De rättfärdigas själar äro i Guds hand. Sap. 3. Hocce Epitaphium vir spectatissimus et consultissimus Canutus Petri Consul Ronnovianus ut esset Mnemofyon uxoris prioris Ingeburgæ Svenonis filiaë Beatæ nunc apud Deum, quæ obiit d. 26 Febr. 1635, æt. suæ 33, cum conjuge sua dilectissima Helviga Johannis sumptu faciendo procuravit in Honorem Dei, decorum templi et sui ipsorum, qui una

cum liberis communibus hic annuente Deo conquiescere statuunt, gratam et christianam commemorationem. Anno 1637 Zach. Maus pinxit. Stralsunt.»

År 1637 har alltså borgmästaren i Ronneby Knut Petri eller Knud Pedersen jämte maka uppsatt epitafiet åt minnet av den första hustrun Ingeborg Svenonis, d. 1635. Anmärkningsvärt är, att den första raden av inskriften är skriven på svenska språket. Det tyder på en senare övermålning efter 1658, sedan Blekinge blivit svenskt genom Roskildefreden. Eljest borde ju dessa ord stått i dansk skrift. Epitafiet, som nu hänger å korets norra vägg inom första travén, var 1830 placerat på östra väggen i norra korsarmen. Omedelbart invid bör borgmästarens gravställe legat.²

Dateringen 1637 för så upplösta former i ornamentiken torde vara ovanligt tidig även för danska förhållanden, men detta låter sig väl förena om vi antaga att här föreligger import från det med Nederländerna vid denna tid nära förbundna Nordtyskland. Det sannolika är, att epitafiet utförts i Stralsund samt troligen både målats och snidats av samme man, den ovannämnde Zacharias Maus eller Mauss. Under renässansen liksom under medeltiden rådde ingen skillnad mellan hantverkaren och konstnären. Om Maus vet jag för närvarande ej mer än att han 1636 målat ett vid andra norra pelaren i Nikolaikirche i Stralsund placerat porträtt i knäfigur av P. Georg Zeä-

² Borgmästaren Knud Pedersen begrovs dagen före julafton 1657 »och blev lagd i en murad grift under predikstolen».

mann, d. 1638.³ Detta utesluter dock ej att ytterligare ett antal verk av hans hand äro bevarade i Stralsunds eller Pommerns kyrkor.

³ Die Baudenkmäler des Regierungs-Bezirks Stralsund, Stettin 1902, s. 518. — I Nikolai-kirche i Greifswald erinrar jag mig ha sett ett epitafium, som i ornamentik och uppbyggnad erinrar om vårt. — Tyvärr är renässansen och barocken mellan Lübeck och Danzig utöver de knappa Baudenkmäler fullständigt obeaktad av tyska forskare. Även uppfattningen av gotiken är, på några undantag när, fullständigt lyrisk. Om dess betydelse för oss, se: Johnny Roosval: Den baltiska Nordens kyrkor. — En inventering av de svenska minnesmärkena i Nordtyskland skulle säkerligen lämna betydande resultat, särskilt för barockens konsthistoria.

Den epitafiet omgivande, å muren målade inramningen är sannolikt samtida med korets övriga dekoration i renässans. Denna härstammar, såsom en inskrift å östra väggen antyder, från 1586. Ramen har väl avsett att lämna plats för det epitafium, som donatorn till korets utsmyckning uppsatt eller tänkt uppsätta. Vem denne varit, kan f. n. ej sägas. Vid en liknande inramning å tornets bottenvånings sydmur finnes ett bomärke och årtalet 1614, samma bomärke och årtalet 1623 finns även under dekorationen å södra korsarmens södra vägg.

MODELL AV SÖDER-LJUSNE GAMLA MASUGN AV SUNE AMBROSIANI.

Vid Söder Ljusne i Söderala socken i Hälsingland går bruksindustrien tillbaka till slutet av 1600-talet, då assessor Kahlmeter här uppbyggde en första mulltimmershytta. I stora drag har Ljusne-Voxna bolagets nuvarande disponent dr Harry von Eckermann nyligen följt industriföretagens i Ljusneälvens dalgång öden i ett föredrag betitlat: Järnindustriens utveckling i Hälsingland, och vi hänvisa för järnbrukens historia till detta. Där följde man med framstegen inom järntillverkningen och den masugn, som efterbildats i modell, fig. 1—3, uppbyggdes — enligt uppgift i ett försäkringsbrev hos Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader på landet — så sent som 1820—21 och genomgick en grundlig reparation 1860—61. Att detta kulturminnesmärke fått förevigas i denna detaljtrogna modell har berott på Wilhelmina von Hallwyls intresse för sin

gamla hembygds dåvarande huvudindustris historia. Hon har låtit utföra modellen av konstnären David Ljungdahl och som gåva överlämnat densamma till Nordiska museet, där den för närvarande är utställd bland övriga modeller i bottenvåningen.

Den gamla masugnen hade, då konstnären tog itu med arbetet med modellen, varit ur bruk i cirka 40 år och hade naturligen i någon mån anfräts av tidens tand, trots det intresse som städse visats densamma av brukets ägare. På senare år hade den s. k. »rådstugan» exempelvis användts som material och skräpbod, där allt möjligt avlastats. På grund av bristfällig taktäckning voro träkonstruktionerna tämligen illa medfarna och på grund av vissa skatteförordningar — voro transmissionerna i viss grad demolerade, dock ej värre än att man utan större svårighet kunde

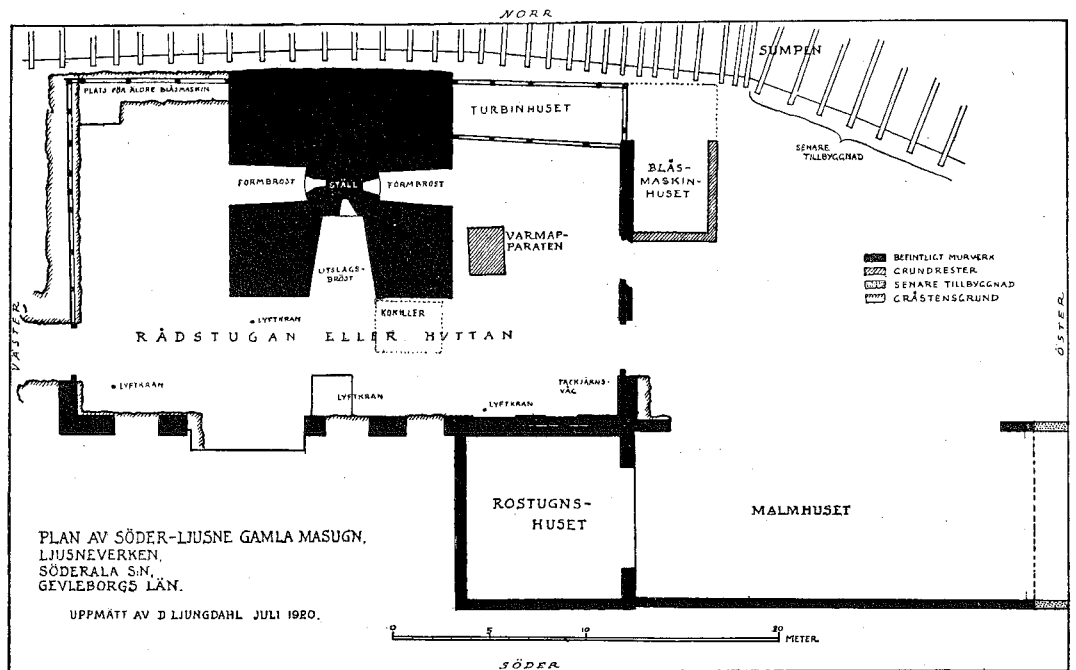

FIG. 1. PLAN AV SÖDER LJUSNE MASUGN.

rekonstruera dem. I sen tid hade även förekommit rivningar, om- och tillbyggnader. Modellen har således på några punkter måst bliva en rekonstruktion. Som vägledning för denna har användts uppgifter i det ovan omtalade brandförsäkringsbrevet, som snarast ger intryck av att vara en utförlig arbetsbeskrivning, en med blyerts utförd vy av masugnen av dr Harry von Eckermann i hans ungdom och muntliga meddelanden av äldre arbetare vid bruket. Dessutom hade konstnären Ljungdahl haft tillfälle att göra jämförande studier vid Engelsbergs masugn i Västmanland, som i hög grad för honom underlättade förståendet av vad som en gång borde ha funnits och som sedermera försvunnit. Själva förstudierna på platsen ha tagit mer än en

månad och därunder ha utförts 16 folio-blad med uppmättningsritningar.

Modellen är utförd i en tjugufemtedel av den naturliga storleken. Så långt det varit möjligt har det naturliga materialet använts. Teglet har sålunda slagits för hand, bränts och murats; stångjärnet har hamrats; till gråstensmurar och terräng har omsorgsfullt utvalts för skalan passande naturlig sten. All kätting är handgjord. De maskinella delarna, axlar, kuggjul m. m., ha efter konstnärens ritningar utförts på ett synnerligen utmärkt sätt av jägmästar Olof Edström, som välvilligt åtog sig detta tålmodsprövande arbete, när det visade sig möta stora svårigheter att få någon villig att utarbete så små maskindelar i järn. I

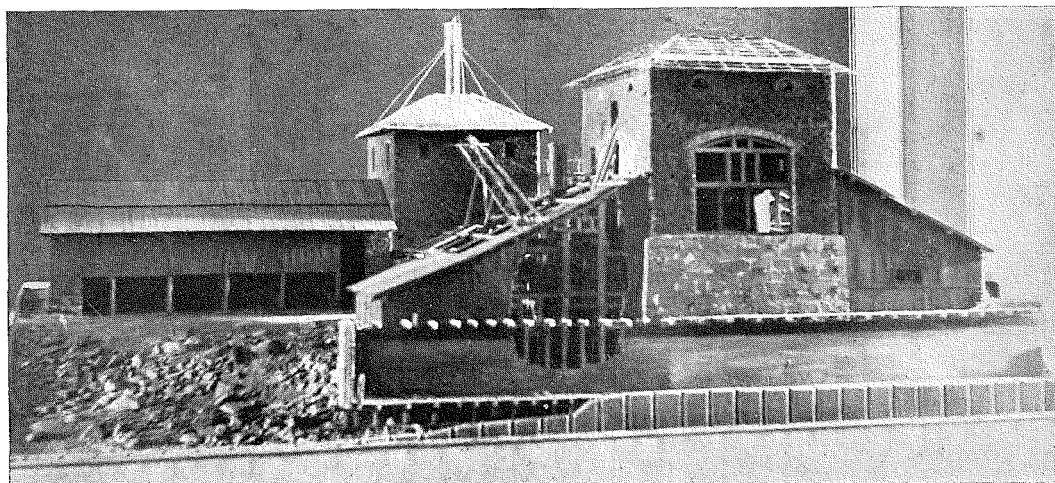

FIG. 2. MASUGNSMODELEN, SEDD FRÅN ÄLVEN.

allt som allt ha cirka två år använts till modellens framställande.

Det område, modellen återger, har i naturen ett ytinnehåll av 55×34 meter. Här kan naturligen icke följas masugnsdriftens gång utan endast meddelas några upplysningar till planen, fig. 1, och bilderna, fig. 2, 3. I centrum ligger själva masugnen, det överbyggda området kring denna kallas »rådstugan» eller »hyttan». Norr om detta går älven och invid själva väggen ligger vattenrännan, »sumpen», som för vattnet till turbinerna i turbinhuset. Öster om hyttan finnes blåsmaskinshuset; söder om denna rostugnshuset och öster om detta senare malmhuset. Av dessa var vid uppmätningstillfället blåsmaskinshuset borta så när som på grunderna. Det har sålunda endast till sitt yttre kunnat rekonstrueras.

I rostugnen i »rostugnshuset» försiggick rostningen — procedur för att ur malmen så långt sig göra låter avlägsna

i malmen befintligt svavel —, av den från malmhögarna direkt förda malmen. Upphettningen skedde medelst masugns gas, som medelst ett rör från masugnspipan leddes till rostugnen. Den rostade malmen fördes från denna till malmhuset. Från detta senare fördes den till krossen, som var belägen inuti hyttan mellan blåsmaskinshuset och varmapparaten — platsen är ej markerad på planen. Där krossades malmen till för »på sättning» lämplig storlek. Inuti hyttan lågo dessutom turbinhuset, som inrymde de turbiner, som drevo utom inom detsamma befintliga spelanordningar och pumpverk även malmkrossen, stampverket för krossning av kvarts och malmuppföringen till masugnskransen. Det uppumpade vattnet användes till att avkyla formarna i masugnen.

»Varmapparaten», dess läge se planen fig. 1, var en anordning, däri blästerluften från blåsmaskinen på väg till formarna behövt uppvärmdes med från

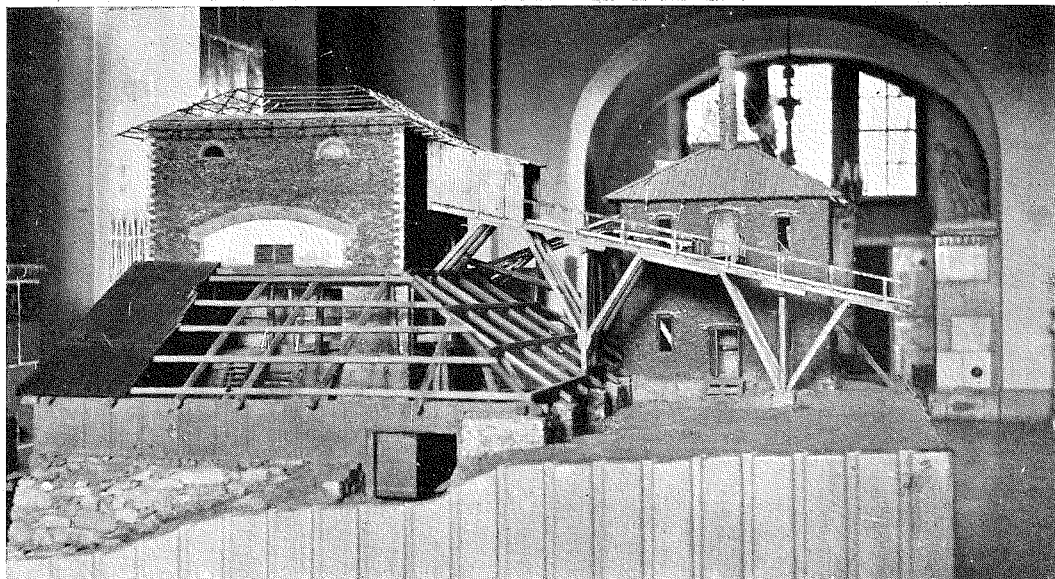

FIG. 3. MASUGNSMODELLEN, SEDD FRÅN VÄSTER.

masugnspipan avledd gas. På västra sidan om masugnen fanns rester efter en äldre blåsmaskin. I hyttan finnas därjämte fyra lyftkranar och en våg för tackjärnets vägning på platser, som angivits å planen. Till höger om »utslagsbröset» och intill masugnsmuren ligga de väffelliknande gjutformarna, »kokillerna», i vilka det smälta järnet uttrann.

Själva masugnen var en byggnad av sten i tre våningar. Den understa var uppförd av sprängd och huggen gråsten med tre »bröst», två för »blästern» och ett gemensamt för uttappning av järn- och slagg, mellanvåningen, där å modellen själva »masugnspipan» synes, och överst »masugnskransen». Uppe på denna funnos flera bås för lagring av olika slags järnmalm och för kalksten, en malmvåg och naturligtvis uppsättningsmålet, varigenom masugnen fylldes, »be-

skickades». Malm transporterades från hyttans golv bredvid malmkrossen upp till masugnskransen på en brant stupande bana i en s. k. »hund». Kolet fördes över »kronbron», den på höga bockar vilande bron från kolhuset (ej med på modellen) till masugnskransen. Denna våning täcktes av ett på en järnkonstruktion vilande plåttak med en stor öppning i mitten.

Nischen, som synes på hyttans södra sida, säges vara upptagen i den ursprungliga väggen i och för lagring av slaggen, vilken vid lämpliga tidpunkter kördes bort därifrån.

För att modellen skulle bli så åskådlig som möjligt ha inga fönster insatts, brädväggar ha genombrutits och taktäckning helt eller delvis utelämnats.

Modellen blev färdig i så god tid att den kunde utställas på 1923 års utställ-

ning i Göteborg, där den såsom en gång redan framhållits i Rig utgjorde en av de bästa representanterna för denna reproduktionskonst av gamla kulturobjekt. Utan den samvetsgrannhet i observationerna och utan den soliditet i utförandet, som göra Ljungdahls modeller till små konstverk, kan emellertid en modellframställning av kulturminnen vara ett både billigt och tarvligt medel, som är föga att rekommendera, när det gäller att för

eftervärlden bevara sådana kulturminnesmärken, som på grund av sin storlek eller av andra skäl äro dömda att rivas eller förintas. Mätte man därför, när man framdeles tillgriper denna form för reproduktion, noggrant studera den samvetsgrannhet, med vilka David Ljungdahls modeller äro utförda och hellre låta bli att göra nya sådana än att pruta av på den standard, varmed hans modeller utförts.

MEDDELANDE RÖRANDE FÖRENINGENS BOKSERIE.

Föreningen för svensk kulturhistoria har utom tidskriften Rig som bekant även utgivit en broschyrserie och en bokserie. Inom den senare har under årens lopp publicerats Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige, samlade och utgivna av Sune Ambrosiani, på A.-B. Gunnar Tisells Tekniska förlags förlag; »Etnologiska Studier», tillägnade Nils Edvard Hammarstedt, för vilken nyssnämnda förlag varit distributör, »Det forntida Stockholm» av Birger Nerman, där tryckeriet Viktor Petterssons bokindustri A.-B. är distributör, och Stråkharpn, en studie i nordisk instrumenthistoria, av doktor Otto Andersson i Helsingfors. Under innevarande år har Föreningen genom anslag blivit satt i tillfälle att fortsätta denna Bokserie med sannolikt tre nya band, av vilka tvänne äro under tryckning, när detta skrives. Genom ett anslag från Jernkontorets Prytziska fond och från Enbergsboksfonden kommer sålunda att

utgivas Samuel Schröder (stierna)s »Berättelse om järn-, stål- och metallfabrikerna för åren 1755—1759». Handlingen är en nyligen i Riksarkivet påträffad mycket pryddlig, i skinn bunden avskrift av ett original, som ännu ej återfunnits, vilket har en tjänsteman i Bergskollegiet Samuel Schröder, adlad Schröderstierna, till författare. Han lämnar i sin skrift redogörelse för vad han sett och funnit anmärkningsvärt vid rikets dåvarande järn-, stål och metallfabriker. Här finner man sålunda många värdefulla uppgifter ej blott till vissa under 1700-talet uppblomstrande industriens historia utan även talrika sådana till svensk topografi och personhistoria. Amanuensen Gösta Malmborg besörjer handlingens publicerande och disponenten Carl Sahlin har lovat förse densamma med en inledning. Boken blir omkring 6 tryckark, tryckt på särdeles gott papper. Priset å densamma är ännu ej bestämt.

TILL DEN GOTLÄNDSKA JÄRNHANTERINGENS HISTORIA AV
JOHN NIHLÉN.

Den gotländska järnhanteringen historia är fattig, ett faktum, som är ganska förklarligt med hänsyn till den fullständiga frånvaron på ön både av järnhaltiga bergmalmer, sjö- och myrmalmer. Denna brist på råmaterial gjorde naturligtvis, att den inhemska tillverkningen av järn blev ytterst minimal. Behovet av järn torde redan tidigt i ganska stor utsträckning ha tillgodosetts genom import. Man har från de talrika bruken på det svenska fastlandet, troligen i stor utsträckning Småland, i oarbetat skick infört järnet, som sedan på platsen förädlats.

Redan under förhistorisk tid torde det dock ha funnits ugnar, där man nedsmält från fastlandet importerad sjömalm. Föregående sommar antecknade jag från Eskelhems socken söder om Visby ett fynd, bestående av en huvudstor slagglump av tung och grov, porös järnslag med mörkbrun färg. Fyndet hade gjorts av lantbrukaren K. E. Bohlin, »Simonarve», Sinnare, under jordbruksarbete i närheten av en norr om gården befintlig s. k. kämpgrav och under sådana omständigheter, att den utan allt tvivel haft samband med denna. Osannolikt är icke, att slagglumpen härrör från någon smältgrop, som använts av kämpgravens innevärdare. Vad den gotländska allmogem kallar kämpgravar, är nämligen ingenting annat än lämningar efter bostäder från järnåldern. De förekomma synnerligen talrikt, ofta två till fyra på samma plats, bildande gårdsanläggningar eller små byar. Många av dessa för

Gotland så karakteristiska fornminnen ligga fullkomligt isolerade från den nuvarande bygden, ofta i närheten av tjärnar eller vattendrag i de växtrika lövängarna.

Alla fynd, tydande på gammal järntillverkning, som träffas vid dessa gamla gårdar, äro av det största intresse. Här yppar sig nämligen ett eftersökt tillfälle att kunna placera in dylika fynd i sitt historiska sammanhang, vilket blir möjligt, alldenstund dessa boplatser på ganska säkra grunder kunna dateras. De tillhöra i allmänhet den romerska järnåldern och delvis början av folkvandringstiden. Därtill kommer, att vi här ha ett stycke bygd, bevarad så gott som orubbad under den tid av cirka 1400 år, som förflutit, sedan taken föllo ihop över de bortdragande gutarnas hus.

Fyndet från Eskelhem förtjänar därför uppmärksamhet, och jag hoppas att nästa sommar få närmare undersöka fynd och fyndplats.

Att gotlänningarna under denna tid voro väl förfarna med järnets förädling, det visa de vapen och redskap, som man funnit i samtida gravar. Men om de redskap, som härvid kommo till användning, är blott föga känt. På det kulturhistoriska mötet i Uppsala år 1922 framhöll friherre Hermelin i en diskussion, att han på grund av vissa i Södermanland gjorda fynd ansåge de s. k. knackstenarna vara smidesredskap. Samma iakttagelse har jag gjort på Gotland, där jag vid flera tillfällen antecknat fynd av dylika »kul-

formiga löpare» just i kämpgravarna¹. De ha i allmänhet ansetts vara löpare, varmed säden krossades. Mot att så alltid varit fallet talar bland annat formen på en del av dessa klot. De ha nämligen ofta en eller två plana ytor. I en grav vid Rings i Hejnums socken² låg bredvid den döde utom ett lerkärl ett dylikt klot, försett med tvenne »glattslipade ytor» tillsammans med en kniv av järn. Stenklotets art och fyndkombinationen tyda här snarare på ett smidesverktyg än en kvarnlöpare.

Vår kunskap om den gotländska järnhanteringen under medeltiden är i stort sett lika bristfällig, som när det gäller forntiden. Järnet förädlades och smiddes som under järnåldern, det veta vi. Men varifrån fick man sitt järn? Fanns det masugnar på ön, som smälte den importerade malmen, eller införde man tackjärn direkt?

En rad fynd, som gjordes föregående sommar i Visby, synes kunna ge svar på en del av frågorna eller åtminstone en antydan om, att ett sådant svar är möjligt att få. Fynden gjordes i Norra Smedjegatan, som är belägen i norra delen av staden, under grävning för nedläggande av vattenledningsrör. Utefter hela denna gata, från Tranhusgatan upp mot S:t Nikolaus' kyrkoruin, en sträcka av över 200 m., iaktogs större och mindre klumpar av järnslag, bildande formliga lager av växlande djup och mäktighet. Den schematiska profil, som här meddelas, fig. 1, visar översiktligt lagringsföljden i gatans övre del. Som framgår av

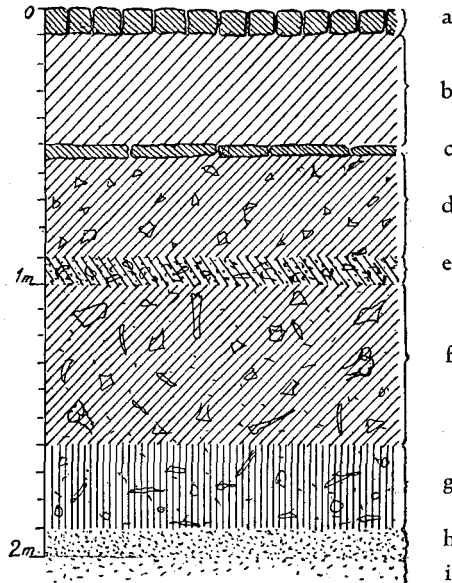

FIG. 1. PROFIL FRÅN N:1A SMEDJEGATAN, VISBY. a = NUTIDA STENLÄGGNING; b = Fyllning från sen tid; c = STENLÄGGNING AV KALKSTEN; d = SLAGG M. M.; e = METALLSLAGG, BRONSBLECK M. M.; f = GRÖVRE SLAGG, DJURBEN, HORN M. M.; g = SVART JORD, FINARE SLAGG, TRÅ, BEN M. M.; h = SANDBLANDAD JORD; i = NATURLIG STRANDVALL.

denna började slaggen på en ungefärlig nivå av en halv meter under en regelbunden läggning av kalksten, som vilade på en tunn bädd av sand. Det egentliga slaggförande lagret hade en mäktighet av över en meter. Insprängt i detta låg ett över decimetertjockt lager av finare, ärggrön jord med metallföremål och mindre slaggbitar. Där den grövre slaggen slutade, vidtog ett lager av mörk jord med mindre slaggbitar, trästycken m. m. Det övergick så småningom i det naturliga strandgruset. Vid grävningen upplöckades ur vattenledningsgraven ett flertal knytnävsstora malmstycken.

Arbetsförmannen J. Fardelin, som under en lång följd av år följt de flesta grävningar i staden och därvid tillvara-

¹ T. ex. vid Stenstu i Björke socken.

² F. Nordin: En gotländsk bondgård för 1500 år sedan. Visby 1891.

tagit en mängd fynd av intresse men också fört noggranna protokoll över sina iakttagelser, har haft vänligheten meddela mig en del värdefulla detaljer angående omfattningen av slagglagret, som nu framkommit i Smedjegatan. Han omtalar, att det påträffades redan 1906 vid en ledningsgrävning i gatans nedre del. Vid detta tillfälle fann man också bottendelen till ett sönderslaget kärl med mörkt och eldfast gods av 10 cm:s tjocklek. »På insidan var en beläggning av grönaktig färg, som liknade ärg, vilket tydde på, att någon metall av koppar eller brons smälts i detsamma.» Fynden från denna grävning äro icke tillvaratagna.

Men även vid grävning i angränsande delar av staden har slagglagret påträffats. Vid grävning i Gertrudsgränd, som går mellan Helgeandskyrkan och S:t Gertrud, anträffades stora klumpar av järnslagglagret på 1,40 m:s djup. Vid en tillfällig grävning på en av tomterna mellan Smedjegatan och Hospitalsgatan, alltså SO om Smedjegatan, gjordes liknande fynd. Grävningar, som förekommit på andra sidan, NV om Smedjegatan, ha däremot icke, så vitt känt är, blottat några slagglagretlager.

Dessa uppgifter om slagglagrets utsträckning äro av stort intresse, då de visa, att järnslagglagret ej är koncentrerad endast till Smedjegatan utan även förekommer i närliggande kvarter. Det kan ju eljest ligga nära till hands att förklara slagglagret endast som en påfyllnad i den gatan, som sannolikt markerar läget av den gamla infartsvägen till Visby från norr. Osannolikheten härav är dock uppenbar ej endast genom lagrets stora utsträckning utöver själva gatan. Dess

stora djup och mäktighet och de i det samma gjorda fynden av inlagrade metallföremål och metallisk slagglagret vid handen, att vi stå inför lämningen av en omfattande järnhantering vid eller i närheten av Smedjegatan.

Antager man dock, att slagglagret som fyllnad, måste ovillkorligen den frågan göras: varifrån har den kommit? Så vitt jag kan se, är därvid Lummelunda den enda plats, som kan komma i fråga. På denna plats norr om Visby fanns nämligen på 1600-talet ett järnbruk. Så har emellertid icke kunnat vara fallet. Den slagglagret, som hittats i Smedjegatan, är nämligen av helt annat slag än den från Lummelunds gamla bruk. Slagglagret från Smedjegatan ha nämligen en betydligt äldre karaktär med mer eller mindre klotformigt utseende och försedda med en mindre tillplattning och stundom en svag inbuktning och äro framförallt mycket tyngre med järnet betydligt sämre utsmält än de mera porösa, kantiga slagglagret från Lummelunds bruk.

Även gatans gamla namn ger en antydning om, att här i äldre tider funnits järnhantering av ett eller annat slag. Frånvaron av litterära belägg härför kan tolkas som ännu ett bevis för, att det är fråga om en järnhantering av mycket gammalt datum. Fynd och profiler från de senaste grävningarna tala samma språk och fixera dessutom tidpunkten närmare, nämligen till medeltiden. Den gatubeläggning av kalksten, som låg omkring en halv meter under den nuvarande gatan, och under vilken slagglagret låg, är typisk för det medeltida Visby. Under de grävningar, som de sista åren försiggått i stadens gator, ha talrika

lämningar efter dylika medeltida stenläggningar kommit i dagen³. Även en del av de lösa fynden i Smedjegatan, horn- och benartefakter av det slag, som vid förra sommarens grävningar hittades i det mäktiga medeltidslagret under Stora Torget, stöder denna datering.

Den uppblomstrande Hansastaden hade kanske här sitt eget järnverk, där man i en eller flera masugnar smälte malmen, som importerats från det svenska fastlandet, men också förädlade och smidde järnet — en slags motsvarighet till Stortorget's »kammakarverkstad», där man i stor skala förädlade sitt råmaterial av ben och horn.

Några av de fynd, som tillvaratogs i det slaggförande lagret, ha undersökts av statsgeologen Dr H. Hedström, som lämnat ett synnerligen intressant utlåtande, vilket han godhetsfullt tillåtit mig publicera. Han skriver:

»Jämte en bränd flintbit innehöll provet två bronsbitar, 2 klumpar järnockeranhopningar samt ett malmprov. Detta senare undersöktes och befanns utgöras av järnglans genomsett av tunna ådror av hornblände. — Ett slipprov av malmen vid en sådan ådra visade, att malmprovet huvudsakligen bestod av järnglans med enstaka kvartskorn och inskjutande ådror av grönt hornblände. Såväl vid malmkornen i malmådrorna som i hornbländeådrorna finnas här och där nålar av Holmquistit⁴, ett lithionglaukofan-mineral, som endast

³ Gamla svenska städer, h. 8, kartorna till sid. 2, 3 och 4.

⁴ Dr N. Zenzén vid Riksmuséet, som särskilt sysslat med detta mineral, har godhetsfullt konstaterat detta.

är anträffat på Utön i Stockholms skärgård, huvudsakligen vid den s. k. Nyköpingsgruvan, varför malmprovet med största bestämdhet kan anses härröra från nämnda järnmalmstöfve.

Carlberg säger sid. 423⁴: »Redan i början av 1600-talet under Karl IX:s tid var denna malmfyndighet — Utö järnmalmstöfve, beläget vid pass 7 mil från Stockholm — bekant och bearbetades först på silverhaltig blymalm, men då tillgången deraf var så obetydlig, att någon silvertillverkning derpå ej kunde inrättas, vände man sin häg åt den härstädes i stor myckenhet befintliga järnmalmen och anlade på densamma 3 särskilda grufvor nemligen: Nyköpings, Lång- och Finngrufvorna. I början bearbetades dessa grufvor av frelseegarne sjelfve, men sedan åtskilliga masugnsegare i Finland, Södermanland och Norrland börjat hemta sin malm härifrån öfverenskoms emellan dem och grufvegaren att de finska brukerna skulle låta arbeta i den s. k. Finngrufvan och de andra i Nyköpings- och Långgrufvorna samt att bruksegarne för varje 15:de Skeppund malm, som de sålunda på egen bekostnad bröto skulle till grufvegaren betala 1 Riksdaler Specie. Då denna överenskommelse efter några års förlopp upphörde öfvertogo grufvegarna sjelfve bestyret med brytningen för en tid, men öfverlämnade derefter gruf-

Litteratur: Osann, A: Über Holmquistit, einen Lithionglaukofan von der Insel Utö. — Sitz-ber. d. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Mathem. naturw. Klasse. Abteil. A. Jahrg. 1913. Abh. 23.

⁵ Carlberg, J. O.: Historiskt sammandrag om svenska bergverkens uppkomst och utveckling samt grufvelagstiftningen etc. Stockholm 1879.

vorna på arrende åt särskilda arrendatorer.» — — —

Det geologiska utlåtandet har alltså visat, att malmen till det medeltida järnbruket i Visby har direkt hämtats från Utö. Visar sig den gjorda dateringen av fynden i Smedjegatan riktig, har vi därmed bevis för att malmbrytning förekom i dessa gruvor redan under medeltiden.

De undersökningar av preliminär art, som nu gjorts i Smedjegatan, må dock ej leda till förhastade slutsatser. De ha dock varit tillräckliga för att påvisa de möjligheter, som finnas för en fortsatt undersökning på fyndplatsen och i angränsande kvarter, dels att utröna den absoluta utsträckning av slagglagret och möjligen centrum för den järnhantering, som efter allt att döma här förekommit, dels att genom noggrant aktgivande på fynd och lagerförhållanden kunna ge en någorlunda exakt tidsbestämning. Man må livligt hoppas, att en sådan undersökning kommer till stånd. Därigenom skulle säkerligen vår uppfattning av den gotländska järnhanteringens historia riktas med ett nytt och värdefullt tillskott.

De historiska uppgifter, som vi ha angående järnhanteringen på ön, gå som nämnts ej längre tillbaks än 1600-talet. Det var nämligen vid mitten av detta århundrade, de två masugnarna vid Lummelunda och Kappelshamn anlades av stockholmare Kristoffer Nyman^o. Malmen till dessa masugnar hämtades också från Utö. Denna nya rörelse på Gotland blev dock aldrig lönande trots vidsträck-

ta privilegier. Den nedlades nämligen redan 1712.

Men denna kortvariga bruksrörelse skulle alltså, om de senaste fynden i Smedjegatan äro rätt tolkade, redan under medeltiden och kanske en tidig del av densamma — det får fortsatta undersökningar ge närmare besked om — haft en livskraftig föregångare.

NOTISER:

Nya Kopparbergs Bergslags Hembygdsförening. I juni 1924 öppnades i gamla sockenmagasinet i Kopparberg (Västmanland) ett nytt museum. Samlingarna, som hopbragts av Nya Kopparbergs bergslags hembygdsförening, utgöras till övervägande del av allmogeföremål. — Föreningens ordförande är dr Hjalmar Swedéus, Kopparberg.

Hembygdsförening i Stora Mellösa. I juni 1924 invigdes i Sandåker, St. Mellösa (Nerike) ett nytt museum. Lokalerna utgöras av en väderkvarn med tillhörande kvarnstuga (stenhus) och samlingarna bestå nästan uteslutande av allmogeföremål. — Ordförande i museiföreningen är kapten R. v. Horn, Hjälmarsnäs.

Skövde ortens Hembygds- och Fornminnesförening bildades den 6 februari 1924 i Skövde efter inbjudan, utfärdad av intresserade personer i staden och trakten omkring denna. Stadgar antogs och ett föredrag om »Drag ur Västgötsk hembygdkultur» hölls av fil. dr Sune Ambrosiani.

^o A. T. Snöbohm: Gotlands land och folk, 2 uppl., sid. 369.

FIG. 1. STRÄNGNÄS. DOMKYRKAN OCH LÄROVERKSHUSET ÅR 1843. TECKNING AV PROSTEN JOHAN GUSTAF SCHULTZ.

STRÄNGNÄS FÖRSTÖRELSE.

Det starka uttryck, som är satt som rubrik härövan, är framkallat av de starka farhågor för den minnesrika och vackra Mälärstadens framtida öde, som med omedelbar kraft uppstå inför det förslag till nybyggnader vid Strängnäs läroverk, vilket för närvarande är under bedömande av vederbörande myndigheter. Vid Kul-

turhistoriska föreningens februarisammanträde meddelade undertecknad en kort översikt över denna fråga, sedd ur kulturminnesvårdens synpunkt, och efter diskussion enades föreningen om att göra ett uttalande i saken till Strängnäs stadsfullmäktige, vilket återges här nedan.

Det som framför allt gör staden Sträng-

FIG. 2. STRÄNGNÄS. DOMKYRKOPARTIET FRÅN SYDOST.

näs dyrbar som historisk ort, är det centrala partiet kring domkyrkan. Kyrkan själv dominerar genom sin stora massa och sitt höga läge på krönet av en rundad höjd. Kyrkogårdens högresta trädbestånd kringgärdas av en krans av byggnader, alla av historiskt intresse, bland vilka framför allt märkas nuvarande läroverkshuset, som under medeltiden var biskopshus och anses vara byggt av biskop Kort Rogge, och vidare två stenhus som båda byggts av biskopar på 1600-talet. Nedanför denna utmed den horisontalt framflöpande Lektorsgatan lagda rad av hus ligger ett bälte av mestadels lågväxta trädgårdar, vilket når ned till Mälarstranden. På de enskilda byggnadernas märklighet men också på den här antydda grupperingen beror intrycket av detta

historiska stadsparti, som kan sägas vara tämligen utan motstycke i hela vårt land. Det är i detta stadsparti, som läroverkets nybyggnadsförslag hotar att ingripa. En jämförande blick på de båda bilderna fig. 2 och 3 är tillräcklig för att ge en allmän föreställning om sättet för detta ingripande. Nybyggets stora dimensioner betingas dels av svår trångboddhet i det gamla huset, där läroverket levat alltsedan gymnasiets instiftande på Gustaf II Adolfs tid, dels av planen på betydlig utvidgning av skolans verksamhet. Komplexet består av längor, som täcka tre sidor av tomterna närmast nedanför gamla läroverkshuset. Som bilderna visa bryter sig nybyggnaden ganska brutalt ut ur det gamla stadspartiets schema genom att dess byggnadskropp räcker ända från Lektorsgatans

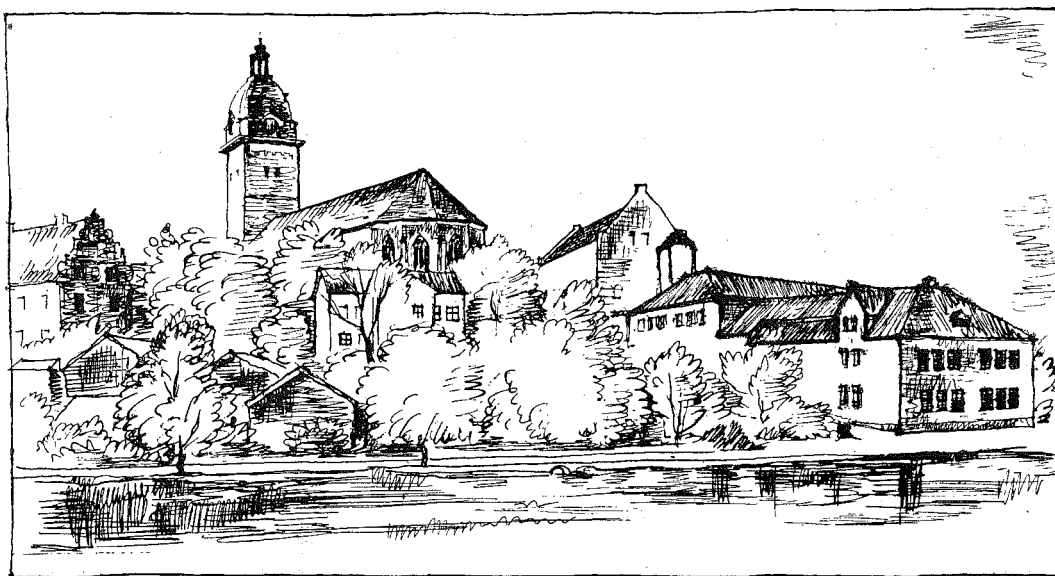

FIG. 3. STRÄNGNÄS. DOMKYRKOPARTIET MED FÖRSLAGET TILL NY LÄROVERKSBYGGNAD INTECKNAT.

nivå och ned till sjöstranden. Den andra här återgivna fotografien av Strängnäs från sjösidan, fig. 4, visar det historiska stadscentrum i dess förhållande till den norr därom liggande stadsdel, som uppförts efter en stor eldsvåda år 1871. Som synes går denna nya bebyggelse nära fram emot domkyrkopartiet och skiljer sig från detta bland annat genom att stora byggnader äro placerade ända nere vid stranden. Läroverksförslaget innebär i själva verket ett fortsättande av detta byggnads-sätt fram mitt för den bästa delen av gamla staden, domkyrkan och läroverkshuset. Fig. 5 ger en föreställning om intrycket av nybyggnaden sedd från ångbåtsbron, som ligger vid Storgatans mynning nedanför domkyrkopartiet. Med utförandet av detta byggnadsprojekt skulle den klassiska Strängnäs-vyn vara ohjälpligt skämd.

Det gamla läroverkshuset är en av våra allra märkligaste medeltida profanbyggnader. Trots åtskilliga förändringar utan och innan står huset kvar till hela sin byggnadskropp med dess fria och högresta trotsighet.¹ Byggnadsförslaget sätter ytterst besvärande tillbyggnader på den nedre, mest synliga gaveln och gör betydande förändringar i det inre. Ett sunt kulturminnesvårdsintresse torde därför alltid komma att ställa sig avvisande mot planer av denna art.

Om man endast toge i betraktande de här antydda synpunkterna på det fram-

¹ Här återges som fig. 1 en teckning visande husets medeltida gavelröste före dess ombyggnad 1864, då den nuvarande imiterade medeltidsörneringen uppsattes. För tillståndet att reproducera denna ytterst viktiga förut okända bild, den enda kända av husets gavel i gammalt skick, har jag att tacka herr H. J. Silfverling.

FIG. 4. STRÄNGNÄS. DOMKYRKOBERGET OCH DEN EFTER 1871 ÅRS BRAND NYBYGGDA STADSDELEN.

lagda byggnadsförslaget, skulle dettas placering på den föreslagna tomten synas ganska svårförklarlig. Även om man lägger vikt vid en omedelbar anslutning till det gamla huset finnas ett flertal tomter i dess omedelbara grannskap, vilka alla synas lämpligare för en stor byggnad än den trånga och sluttande strandtomten. Här ha emellertid ägoförhållandena haft sin betydelse. Vill man emellertid söka en annan lösning och enbart hålla sig till sådana tomter, som befinna sig i skolans eller kyrkans ägo, och som kunna tänkas förvärvade genom ägobyte, så torde det ej vara uteslutet att man i domkyrkans och den gamla skolans närhet skulle kunna finna en byggnadsplats som bättre än den föreslagna skulle kunna tillfredsställa så-

väl den historiska pietetens som den moderna pedagogikens krav. — Det är mot en dylik lösning Kulturhistoriska föreningens här nedan avtryckta skrivelse syftar, och därpå hoppas ännu alla den minnesrika stadens många vänner.

Sigurd Wallin.

Till herrar stadsfullmäktige i Strängnäs. Föreningen för Svensk Kulturhistoria har vid sitt den 2 februari 1925 hållna sammanträde upptagit till diskussion den för svensk kulturminnesvård viktiga frågan om tillänkta byggnader vid Strängnäs högre allmänna läroverk.

Föreningen har därvid — ledd av det livligaste intresse för det minnesrika

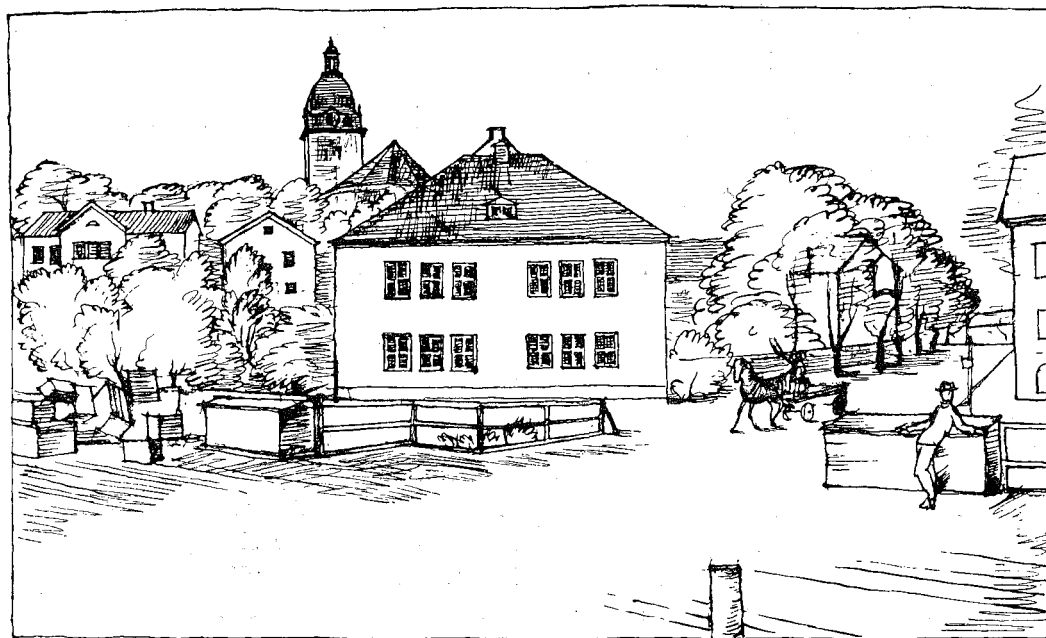

FIG. 5. STRÄNGNÄS. NYBYGGNADSFÖRSLAGET, PERSPEKTIVBILD FRÅN ÅNGBÅTSBRON.

Strängnäs, som i hela vårt land, varhållst historiska och kulturella värden uppskattas, är föremål för en varm beundran — uppdragit åt undertecknade att till Herrar Stadsfullmäktige framföra Föreningens synpunkter på den nu aktuella byggnadsfrågan.

I överensstämmelse med föreningens uppgift är det givetvis nybyggnadsförslagets förhållande till de historiska minnesmärkena i stadens centrum, som från Föreningens sida är föremål för intresse. Och det torde ej behöva särskilt framhållas, att det just är den allmänna uppskattningen, ja man kan säga den beundran och kärlek för staden Strängnäs såsom urgammalt ärevördigt kulturcentrum, som föranlett Föreningen att göra denna hänvändelse.

Det förslag till nybyggnader för läroverket, som för närvarande är under omprövning, avser uppförandet av ett stort nytt byggnadskomplex inom det centrala partiet av den medeltida staden, där monumentalbyggnaderna från medeltiden och storhetstiden tillsammans med omgivande vegetation bilda ett stadsparti av i hela Sverige enastående betydelse. Den nu planerade byggnaden skulle genom sina dimensioner och sin placering komma att helt förtaga den egenartade karaktären av detta märkliga stadsparti. Förslaget omfattar tillika betydande ingrepp i det nuvarande läroverkshuset, biskop Rogges på 1400-talet uppförda palats, vilket är ett av de märkligaste av de få ännu kvarstående medeltida profanhusen i Sverige. Dessa båda faktorer, ingrep-

pen i det historiska stadspartiet och i medeltidshuset, göra byggnadsförslaget till en ur kulturminnesvårdens synpunkt synnerligen betänklig sak. Vad särskilt beträffar den ifrågasatta ombyggnaden av biskop Rogges hus framstår det som ett naturligt önskemål för modern kulturminnesvård, att en byggnad sådan som denna bevaras i det skick den kommit till vår tid, utan andra ingrepp än dem, som betingas av rena underhållsätgärder eller historiska konserveringsarbeten.

Föreningen för svensk kulturhistoria får fördenskull framställa en varm vädjan till Herrar Stadsfullmäktige att vid avgörandet av denna viktiga byggnadsfråga fästa det största avseende vid dessa historiska synpunkter, som göra stadens skolbyggnadsfråga till en kulturangelägenhet för hela landet. Enligt vad Föreningen trots sig hava funnit, torde möjligheter förefinnas att lösa byggnadsfrågan även utan ingrepp i det ömtåligaste partiet av staden, och detta även med bibehållande åtminstone av en del av läroverkets lokaler på dess av traditioner fyllda plats. Därjämte synes det som om det vore möjligt att genom ägotbyte eller på annat sätt förvärva en lämplig tomt inom de trädgårdsområ-

den, som ligga sydväst om domkyrkan, varest tillräckliga byggnader för läroverkets övriga utrymmesbehov skulle kunna uppföras utan att ur estetiska eller kulturhistoriska synpunkter skada omgivande byggnader och stadspartiet som helhet. Föreningen förbiser förvisso icke, att det kan vara olägligt för staden och framförallt för dess innevånare, som äro intresserade av att skolans byggnadsfråga får en snar lösning, att återupptaga detta spørsmål från en ny utgångspunkt, varigenom förorsakas nytt arbete och nya kostnader, men Föreningen har trots sig kunna påräkna genklang för sin uppfattning, att intet bör försummas, då det gäller att för denna byggnadsfråga finna en lösning, som nu och för framtiden skulle tillfredsställa pietetskravet gentemot den utformning av Strängnäs domkyrkoberg, som under århundraden utförts av gångna släkten.

Stockholm den 7 febr. 1925.

För Föreningen för svensk kulturhistoria

Carl Swartz.

Carl Sahlén.

Elis Sidenblad.

Anders Pers.

Sune Ambrosiani.